M-126

व्युत्पतिवाद

श्रु. ॐ श्रीगणेशाय नमः शाब्दबोधप्रकारपदार्थे परपदार्थस्य संसर्गः संबंधमर्याद
१ याभासते स च क्वचिदभेदः क्वचित्तदतिरिक्तः एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविष
यविषयिभावादिः अभेदस्य प्रतिपादिकार्थे स समानविभक्तिकेन साव्यवहितपू
र्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैवार्थस्य संसर्गमर्यादया भासते यथा घटो नीलः नील
घटमानयेत्यादेः ननु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य नीलस्य घटे इत्यादौ नीलघटान्वय
बोधस्यानुभवविरुद्धत्वात् समानविभक्तिकत्वं च सप्रकृतिकविभक्तिसजाती
यविभक्तिकत्वं साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना न तु समानानुपूर्वीकत्वं।
तेन वेदाः प्रमाणं श्रुतेः ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः अथ विशेष्यापि सदैक
त्व इत्यादावनुशासनात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्र
योगाः विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः सति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनि।
यमात् अन्यथा घटो नीलाः इत्यादेरपि साधुत्वप्रसंगात् समानलिंगस्यैतेन यानियमो
ऽन्यथा वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वाय प्राह नेपि इति हे [illegible] इति कारिकायाः इति। १

सुमसु

M-126

C पुरुष त्रिवाद

शे भावत्वेनानुगतेष्वेकैकविधित्वस्य शक्तिः उपलक्षणीभूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वेपरैरप्य
मु. न्यैर्नरकादिसाधनत्वंप्रतीयते कुत्रचिदन्यकामसाधनत्वं कुत्रचिद्भोगसाधनत्वं प्रतीयत इत्य
१८५ नुगतानुगतधर्मवत्ते नियामकेप्रतियोगितायाः प्रकारतयाभानात् प्रतियोगितावच्छेदकरूपैकत्वरक
त्वादौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भानमविरुद्धमस्तु न च प्रमेयत्वादे
रुपलक्षणतयाभानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं केचि
न्नस्वीक्रियते विनिगमकत्वाभावादिति वाच्यं स्वत्वाद्यसाधनत्वस्य विधिपर्यन्तादिविरहेण प्रमे
यत्वादेः स्वत्वत्वादेः स्वत्वत्वादिसाधारण्येनोक्तनुपस्थैव विनिगमकत्वान्नवतानुयोगिभावात्
स्वत्वाद्यसाधनत्वावबोधकत्वोपपत्तौ विधिपर्यन्तत्वेपि तान्निविरह इति वाच्यं तस्य विधिपर्यन्तत्वे तन्ना
न्यथैतेषां धुनिकानां नञ्जनोतेन प्रयोगापत्तेः इति व्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥

ह्वीत्यादिसूत्रेण कर्त्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गतिबुद्ध्येत्यादिनिरूपितं कर्तृत्वं चा
प्रयत्नमेव वाग्व्यापारः संयोगानुकूलव्यापारस्वरूपभोजनकण्ठताल्वभिघातनरूपपाठा
निरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वं तस्य च निरूपकता
संबन्धेन धात्वर्थेन्वयः न च मते च यत्राश्रयत्वं तत्राधेयत्वे द्वितीयार्थः धात्वनुकूल
कृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वं तेषां चाश्रयतासंबन्धेनै
व धात्वर्थेन्वयः तस्यर्थ्यादिभोमसंज्ञाणि च प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदात्
न द्वितीयातात्पर्यकर्तृः कर्मतानिर्देशाविषयत्वात् तेन पाचयत्यत्रे सहायेनेत्याद
य एव प्रयोगाः न तु पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः केचित्तु पाकादिकर्तृः पाका
दिकर्मत्वाविरहेपि ण्यन्तसमुदायस्यापि धात्वर्थत्वेन तत्कर्मत्वयाबाधादेः पाचयत्यो
दनं सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः अत एवाभिग्रहणेन जनको यज्ञदत्तादिना
दृष्टो भादिप्रयोगाः गतिबुद्धीत्यादिसूत्रं च नियमार्थं न यत्र तत्र धात्वनुयोगे कर्तृप्रत्यया
साधुत्वज्ञापकं तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवत् ... ग्रामं पाचयतीत्यादयो न

सु. प्रयोगमाहुः एषामयमाश्रयः इति मानि चेमन्तु प्रमाणत्वात् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वेन
५८ त्वम्सितं च कर्तृप्रेषणाध्यक्षसानिष्ठकर्तृत्वं निर्वाहकव्यापारसत्त्वाकर्तृत्वं हि विषयत्वेः क्व
चिदाश्रयत्वादिके पारस्यं पातन्नराख्यातेन यागस्य कर्तृत्वं बोध्यते न तु मत्स्वर्णिप्रत्ययेन वृ.
तादृशकर्तृत्वं निर्वाहकव्यापारो बोध्यते प्रतएव व्याचयन्नीत्यादौ दिहानि निर्वाह
के नाशयतीत्यादौ नाना प्रयत्नान्निर्वाहकः नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वेन निर्वाह
को व्यापारः प्रतीयते निर्वाहकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषो न तु जनकत्वं यतो न नाश
यतीत्यादावनुपपत्तिः एवं च यागं तथात्वप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलेकत्वं त्वमेव निर्वा
हसैव फलत्वात् तदाश्रयत्वयासते च स्वकर्तृः कर्मतानादृशफलविशेषणत्वपरि
ते च कर्तृहानिन्न विवक्षायोगपाचयत्योदनेसहायमित्यादयः प्रयोगाः यत्नत्वपाका
दिविशेषणत्वयासहायादिकर्तृत्वं विवक्षितं न तदा पाचयन्त्योदनेसहायेनेत्यादयः प्र
योगे चैत्रमैत्रेभयकर्तृकएकपवपाके सत्त्वे चैत्रस्यात्रमात्रं प्रयोजयतियत्नदेवैमै
त्रेणात्रं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति तत्रापि एषर्थे स्तावेव न्तनीयं तार्थे मेत्रादिह

तित्वस्यान्वयो वाच्यः एवं चैत्रमैत्रं पाचयतीत्यादौ वाक्यजन्यबोधावैलक्षण्याद्द्वितीया
तृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थायां न संगतिरिति चेन्नाश्रयत्वान्वयपाकादिविशेषण
कृतेः पाचनेच्छाव्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृतावभेदान्वयमुपगम्यस्तस्यातिप्र
संगस्य वारणीयत्वात् पदार्थैकदेशकृतौ पाकादेर्विवक्षितेस्तण्वयोग्यत्वातिवैविद्या
त वस्तुतः कृतौ तद्व्यापारस्यैवान्वयो णिजर्थः विशिष्टलाभोऽन्वयबलात् केचित्तु
तु कृत्यनुकूलव्यापार एव णिजर्थः तदनुकूलो गमनस्नानभोजनादिक्रियेव धात्वर्थस्ताव
च्छेदकं फलं तत्संबंधिनस्तादृशक्रियाकर्तृत्वं पतनकर्म तानादृशक्रियासंबंधश्चाश्र
यत्वकृतिमत्त्वकृतिमत्तामात्रयोग्यः अतो गमनादिसंबंधिकालादौ नातिप्रसंगः इ
त्याहुः अत्र वक्तव्यं देशकर्मवाचकपदात् केदारादिद्वितीयाकदाचित्तृतीया इत्यान्यत्र म
का भावस्तादृशप्रयोगे तत्र योग्यता तत्साधकत्वाविवक्षाभेदः तृतीयामकासंभ
वादिति चिंतनीयम् अजां ग्रामं प्रापयति चैत्रेणेत्यादौ च कर्तृकव्यापारेण निवाहं यत्री
ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वं तेन दाश्रणस्येति बोधः अत्र संयोगावच्छिन्न

मु० क्रियायां तत्संभावसंयोगो ग्रामकर्मत्वादि द्वितीयार्थः ग्रामादिवृत्तित्वान्वयबलात्त-
५॥२ ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियालाभात्तेनाह स्ववाच्यार्थकर्तृत्वैव यः कर्मत्वा
नादिसमभिव्याहारादिति येत्विन्नभुवन्ति बलात्तुतात् शाक्रियावित्तकर्तृत्वं तृतीयार्थे वे
त्रादिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपायवाणिजर्थेन निर्वाह्यत्वसंबंधेन तद्विशेषितमजादि
रूपकर्मीभूतकर्तृविशेषणीभवदाख्यातार्थाश्रयत्वे विशेषणतया भासत इति येत
गानि ग्रहीत्वादिसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयंति तेषामयमाशयः व्यापार एव
णिजर्थः तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः श्रुतेनकर्तुः क
र्मत्वं सूत्रान्तरप्राप्तं यावते ग्राममजेत्यादौ स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबंधेन व्या
पारविशेषितधात्वर्थः कर्तृत्वेनेतितव्याश्रयत्वसंबंधेनाजादौ विशेषणतया भा
सते तेनाह शाकापारेत्तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिकर्तृत्वस्य धात्वर्थे कर्तृदेशसंयोगादिरू
पफले च द्वितीयान्तार्थस्य वृत्तित्वस्य विशेषणतया भानं तेषांतेनाप्रशब्दव्यापि कर्तृत्वा
नेवार्थः तत्र च तत्स्ववृत्तिः स्त्रमेवतत्त्वोक्तस्य धात्वर्थस्य विशेषणतया प्रष्ठमांतस्य

र्थस्य च विशेषणतयाभासमानेन च घटकसमभिव्याहृतोत्थापितोपस्थाप्यकत्वं तस्मान्न
घटो घटमेवानयते चैत्र इत्यादितोपि गामानय श्रीचैत्र इत्यनयोर्बोधः स्यादिति वाच्यं।
स्यात्तेन तद्घटकसमभिव्याहृतोत्थापितस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधं नियामकत्वात् अत्रैव मजा
घाप्यत इत्यादौ कर्तृत्वस्य स्वाख्यातत्वोपस्थितेः कर्तरि शाविस्मय वादविषयतत्प्रायकोः स्या
दुक्तापत्तिः नन्वयाहदृशधातत्वं यत्स्वार्थधातके विहितं तादृशधातवर्थनिरूपितकर्तृ
त्वस्य तेनानविवक्षणमेव कर्तृत्वस्य तेन विवक्षायामविशाविस्मादेः शबास्यविधायकता
तत्वं क्तेनैव तत्समुदायस्यानन्वयमेवाख्यातेनैव तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते तथा
तत्स्वार्थविशेषिततयातदर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति तत्तादृशापवादविषयतेति वाच्यं।
कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणभावे वैपरीत्येन व्यापारविशेष्यकान्वयिक्रियामात्रविषयत्वे
तथान्वयित्वात्तदुक्तेवेलंकारसामान्यमन्तरायश्चकर्तृत्वे प्रतीयते न क्षुत्कर्तरि शाविस्म
स्य शुभ्य विधायकताश्चकर्मत्वसमशीलकर्तृत्वेनामनेपदत्वेन यत्प्रायकः तत्स्वातः फल
व्यापारयोः पृथग्धात्वर्थतामतेनागच्छतीत्यादाविवक्षयास्मत्तदसादावपि लकारेणाप्य।

व्यु ॰ ॥ धात्वर्थकर्तृत्वाभिधानेप्यनुपपन्न इति परस्मैपदमभिन्नं हि न धात्वर्थनायाहँ शब्दः स्वि
५८ शिष्टार्थः प्रत्याय्यते तादृशविशिष्टार्थाविनकर्तृत्वाभिधानमेव शब्दविषयः एवं चपक्षे कृते
पिता तु पचति इति अभिधेयम् ग्रामो याप्यते अश्वो बोध्यत इत्यादौ भा... विशेष्यं न यत्ग्रामं
द्भीनेपि गमनादिकर्तृः कर्मत्वाविवक्षया तस्मै आख्यातार्थविशेष्यं यावोधः॥ अमनः
एवं कर्तृस्थकर्मणा इत्यनुशासनात् तेजो ग्रामो याप्यते शिष्यमश्वो बोध्यत इत्यादयो न
प्रयोगाः ग्रामो याप्यते॥ अश्वो बोध्यते दोफले विषयत्वादिरूपं च मुख्यभाक्तसाधारणं
कर्मत्वमेवाख्यातार्थः फलव्यापारयोः पृथक्धात्वर्थता मते प्रथमेऽश्वां प्रपञ्चिते द्वितीये॥ पं
विधेयत्वमेवाख्यातार्थः धात्वर्थव्यापारविशेष्यतयोक्तादृशाश्रयत्व विशेषणतया च धा
त्वर्थफलस्य भानप्रत्यर्थव्यापारस्य जन्यतासंबंधेनैव धात्वर्थक्रियाज्ञानादि विशेषणत्वे
पूर्ववदेव अजा ग्रामो याप्यत इत्यादिकस्तु न प्रयोगः द्वितीयपक्षे कर्मत्वबोधने धात्वर्थवि
शेष्यतया प्रत्यर्थबोधलसामग्र्याः प्रयोजकत्वात् यत्रादिसमभिव्याहृतस्थले च धात्वर्थ
विशेषणतयैव प्रत्यर्थस्य बोधात् तत्र धातोः सकर्मकत्वयाऽनवभावाख्यातस्य भावे चा

नामानि प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोथ प्रजापतिः अंगिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता
ईश्वरः ८ बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमो वृषवत्सरः विचभानुः सुभानुश्च तार
णः पार्थिवो व्ययः सर्वजित् सर्वधारी च विरोधी विकृतः खरः नंदनो विजयश्चैव जयो
मन्मथ दुर्मुखो हेमलंबो विलंबो विकारी शार्वरी प्लवः शुभकृच्छोभनः क्रोधी वि
श्वावसुः पराभवः प्लवंगः कीलकः सौम्यः साधारणो विरोधकृत् परिधावी प्रमाथी
स्यादानंदो राक्षसो नलः १२ पिंगलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्र दुर्मती दुंदभीर्‍रो
द्गारी रक्ताक्षः क्रोधनः क्षयः षष्टिसंवत्सरा ह्येते क्रमेण परिकीर्तिताः स्वाभिधानसम
नेयं फलमेषां मनीषिभिः १४ अथ रेवा दक्षिणभागो संवत्सरानयनं शाकोद्वादशा
ग्निघ्नः कोष्टरौद्रहृत् संवत्सरो भवेत् रेवा या दक्षिणे भागे मानवाख्यः स्मृतो बुधैः मणवनवाभि
युक्तो नर्मदापारास्तथोत्तरे जैवोब्दाः समस्तेन मे प्रवाशिभागेन कथ्यते १६ अथ प्रभवसं
वत्सरादिभवानि माघमासे प्रतिपदायाः प्रथम संवत्सरो गतो यदा देति नराश्रेष्टः प्रभवो
वत्सराग्रणीः १७ अथ संवत्सराणां पुनात्यसंज्ञा आदौ संवत्सरो जेयो ऽपरगमात्ततो

ॐ
मु॰ग॰
२

दैवतः भानुर्मदैवतः प्रोक्तो द्वितीयः परिवत्सरः १९ इडावत्सरसंज्ञस्तु तृतीयः सोमदै
वतः अनुवत्सरकस्तुर्यः प्राजापत्यः समीरितः तथैवेद्वत्सरो गौरीदैवतः सतु पंचमः
युगेस्मिः पंचमीवर्षैः षष्टिर्द्वादशभिर्मितैः २० तदेशावद्भिजीवेद्यावकाः त्वत्रसंज्ञकाः
ब्रह्माहितैषु प्रागुक्ता पितरो विश्वेदेवा निशाकरः पुरुहूतानलौ दस्रौ भगाश्चैते क्रमात्स्मृताः
अथायनसंज्ञा मकराद्यामिथुनान्तके सौम्यं कर्कादयो याम्ये नरायणे तद्देवादिवसस्तत्र शुभकार्ये
प्रशस्यते २१ धनुरादिककर्कादितो ज्ञेयो दक्षिणायनं बुधैः देवानां रात्रिरस्तदेवात्र प्रोक्तं का
र्यं प्रसिद्धये २२ अथर्तुसंज्ञा वसंतो ग्रीष्मसंज्ञश्च ततो वर्षाः स्मृतः शरत् हेमंतः शि
शिरः श्चैव षडेते ऋतवस्स्मृताः २४ मीनमेषगते सूर्ये वसंतः परिकीर्तितः वृषभेमि
थुने ग्रीष्मो वर्षा सिंहकर्कटे कन्यातुलायां च शरत् स्यात् हेमंतो वृश्चिक
धन्वोः शिशिरो मकरकुंभयोः २५ अथ मासांसंज्ञा मासश्चैत्रोथ वैशाखो ज्येष्ठ आषाढसंज्ञ
कः ततश्च श्रावणो भाद्रपदोप्याश्विनसंज्ञकः कार्तिको मार्गशीर्षश्च पौषो माघोथ फा
ल्गुनाख्यः तथैव तार्किनामान्विचैत्रादीनामपेयाव्यते २६ मधुश्च माधवश्चैव शुक्रः

शुचिरेष्यान्मा: नभंसाश्चैव ऊर्जेश्च महा मास्य सहस्यक: ३० तपास्तथा तपस्यश्च मा
संसंज्ञा क्रमादमी मासौ दर्शान्ताद्येच्चाद: सौर: संक्रमणाद्भवे ३१ त्रिंशदिनानि मासश्च नैको
नाक्षत्रश्च विधुर्भ [illegible] लोककार्येषु निर्मे मासो विज्ञेया: कै: विदै: सदा सौरे कार्येषु विवा
हादिषु यज्ञ व्रतादिकं तथा सावनं गर्भेन दिनदेवैर्मेव गर्भजे ३२ श्रौत्ययज्ञादिकं वा
दं मासं परित्यज्य: क्वचित् चेदर्श्याद्वैधे मासे दर्शान्त: पौर्णिमान्त: देवार्थ्ये पौर्णि
मास्यन्ताद्दर्शान्त पित्रकर्मणि अथ पर्व [illegible] देवपित्र्ये च कर्मणि
ग्राह्यो नयात्र भ [illegible] शुक्लपक्षे प्रशस्यते ३४ इति श्रीमद्देवज्ञानन्तसुत हरिशंकर विर
चित गणपति कृतो मुहूर्त गणपतौ संज्ञक संवत्सरादि प्रकरणं प्रथमं १ अथ ति
थि प्रकरणं प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया तदनन्तरं चतुर्थी पंचमी षष्ठी सप्तमी चाष्टमी
तत: १ नवमी दशमी चैवैकादशी द्वादशी तत: त्रयोदशी ततो ज्ञेया तत: प्रोक्ता चतुर्द
शी २ पौर्णिमा शुक्लपक्षे स्यात् ह्रासपक्षे च मास्यता तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशो
षण्मुखा: रवीशा वा [illegible] विष्णुहरि: स्मर [illegible] अमावस्यान्ति ये द्रष्टा: पितर: स

ॐ प्रकीर्तिता ४ नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णाश्च प्रतिपत्क्रमात् अत्र मध्ये शुभं शुक्लेति
मु० ग० थीनां पंचमीक्रमात् ह्रासायते शुभं मध्येन इष्टदेयं शुभं सदा अथ नंदादितिथिकृत
२ गीतनृत्तं तथा सेवं चित्रोत्सवगृहादिकं वस्त्रालंकारवापीत्यादिनंदास्वतः क्रमेस्मृते ७
विवाहोन्नयनं यात्रा भूषाशिल्पकलादिकं गजाश्वरथकर्मं च भद्रातिथिषु सिद्धिदं ८
सैन्यं संग्रामपण्यादियात्रोत्सवगृहादिकं भेषजं सर्ववाणिज्यं सिद्धोऽसर्वं जयासु च शत्रू
णां वधबंधादि विषशस्त्राग्नियोजनं कार्यं बंधनं रिक्तायां तैव मंगलं क्वचित् ९
व्रतं वधविवाहादियात्रा राजाभिषेचनं शांतिकं पौष्टिकं कर्म पूर्णासु व सिध्यति १०
अथ मासामासतः शुभाशुभतिथयः द्वितीयापंचमी चैव तृतीया सप्तमी तथा दशम्येका
दशी कृष्णपक्षे त्रयोदशी ११ पूर्णिमा तिथयः श्रेष्ठाः सर्वकार्ये शुभावहाः अन्या
स्तु तिथयो नेष्टाः शुभा मता कृष्णा चतुर्दशी शुक्ला प्रतिपद्दर्शसंज्ञकाः
एताः शुभेषु कार्येषु वर्जनीयाः प्रयत्नतः १४ अथ पक्षरंध्रतिथयः चतुर्थीसमवसव
कद्वादशी संक्रमामिनोः निषे पतनं व्यतीपातः सर्वेषु कर्मसु १५ एताः ३

ग्विमलेंदै दलमध्ये रिक्तशावसामिताः ॥ अथ स्पष्टस्य मानाख्य गुणलाघवात्वयोमताः ९
प्रथम्ये मार्याद्विति थयः मेषादौवाद्य गणितव चन्द्र प्रोक्तात्स्यावाः तिथयपत्त्यश्चतुष्क
स्याश्चन्द्रमोपरिकीर्तिताः सिंहकन्यातुलालि मध्य प्रायास्तिथय प्रमाण दशाम्येत
त्वतस्य सप्तम्यपरिकीर्तिता सिंहकन्यातुल्याचैकादशीमताः १० वतस्थापन
गादीनां मृतेषाम् रीमाप्यमा याय पुनः स्थान शोभावतितिथिमान सभाः वहा प्रथमस्य
कैतिथिकले विवाहोत्सवयात्रादि शान्ति पुष्टिवास्तुकर्मच उपवीचौलादिके क्रमेण
सूक्ता प्रतिपत्तिथौ ११ राज्यकार्यविवाहादिमंगलं वास्तुभूषणं व्रतं व यमनिशात्र
द्वितीयायां तिथौ स्मृतं प्रतिष्ठापनं संगीतं विद्याकौमंतशिल्पकं द्वितीयायां क्रम
एविलहतीयायां प्रशस्यते याद्वाणां वधवंधादि विषशस्त्राग्नियोजनं कर्तव्यं तच
तुर्थ्यां नैवम मंगलं क्वचित् शुभकर्माणि सर्वाणि स्थिराणि चराणि च ऋणदान
विनायांतिथमसिद्धं च मेद्विने १४ देवकार्यगमाभ्यंगास्त्रकायोपौष्टिकर्मच यणा
तिमंगलं राजकार्यविवाहादिसंगीतंवस्त्रभूषणं यात्रा
वास्तुविभूषायां षष्ठ्यां ...

ॐ
मु॰ग॰
४

प्रवेशमेत्रामाः सिद्धप्रमप्रमेतिथ्यो २१ नवांमत्रौवनभूषादि संग्रामसञ्चुधारणं वास्तु
शिल्पादिकं कार्यमेह्णमांसिद्धमासयात् विग्रहः कलहाद्युतमयमाविठकस्तथा वि
षाग्निशास्त्रकमंपचनवर्माःसिद्धमासयात् २२ व्रतवंधोविवाहादिवाणशिल्पसर्वान्सवः
गमागमौविभूषणमेकादश्यांप्रशस्यते कसियाणिकार्याणिविवाहव्रतवंधने द्वाद
शावस्मृक्रदीनतैलयात्राादिकंवर्जेत् यात्रावेशमसग्रामोवस्त्रभूषणमंगलं व्रतवंधं
विनामन्त्रशुभाशुभक्रियोदशी २३ विषवर्षाग्निशस्त्रादिपकर्याद्दष्टकर्मच चतुर्दशी
शुभंकर्मदौरयात्रांचवर्जयेत् मांगल्यंभूषणंशिल्पंप्रतिष्ठयज्ञकंच संग्रामोयहकर्म
चपौर्णमास्यांप्रसिद्ध्यति २४ अमावास्यांमहादानंपितृयागादिकंचरेत् शोककर्म
प्रकातव्यंदर्शेनान्याशुभाक्रिया २५ अथदन्तधावनेनिषिद्धातिथयः अमावास्यांचतथा
षष्ठ्यामेकादश्यांचवादिने प्रतिपद्भूतंयामवानकुर्यादन्तधावने अथामलकस्ना
नेनिषिद्धः दशमीसप्तमीदर्शोद्वितीयानवमीदिने त्रयोदश्यांतथानैवस्नायादामलकै
र्नरः २६ अथाभ्यङ्गकार्यनिषिद्धाः षष्ठीचैवचतुर्दश्यांचैवषष्ठीतैलीपलष्टमी दर्शीस्रीसे

ह.

वनजत्वात्यदि क्रूरार्कजीविते ४७ अथ वर्जनीयानि पत्राणि समषोडशानि तिथिषु वर्ज्यानि सू
स्मतैलानि पद्मपत्रं कुष्माण्डं बृहतीफलं लवणं मूलकं चैव पवनं तैलमेव च धात्रीफलं
नालिकेरं पटोलं च सनत्सटोलं कं निष्पावं तालं मत्स्यं मांसं च हेताकं मालिकं क्रमात् आमायां
स्मृतं चैव पौर्णमास्यां तु योदश अथ युगादि मन्वादि तिथयः नवमी कार्तिके शुक्ला
वैशाखे च तृतीयका ४८ त्रयोदशी आश्विने कृष्णा माघे दर्शश्च फाल्गुनी कार्तिके मन्वन्तरा ४
मन्वन्तरं तस्य माघ्य फाल्गुने ह्यापरारंभ आश्विने कलेः क्रमात्संभवेत् दैवाः पितरस्त रमथ्यां
त्रदेवताः ४९ विलोक्य वर्णसो वर्गो गाङ्गदत्तं युगादिषु एता युगादयः प्रोक्ता शुभे वा
ज्यामनीषिभिः तन्त्रातृतीया नवमी सर्वकार्ये तिथिशोभना आश्विने नवमी शुक्ला माघमा
से तु सप्तमी भाद्रे चैव तृतीया च कार्तिके द्वादशी शुभा ५० भाद्रे कृष्णाष्टमी प्रोक्ता पौषे चैव
द्वादशी सिता अमा भाद्रपदे मासि मन्वाद्यास्तिथयस्त्विमाः अत्र मासास्त्वत्र कार्ता वि
ज्ञेया यागानि वर्ज्यमेः कृष्णादौ योगाः माघमासे रवौ दर्शो व्यतिपाते श्रवणान्विते अर्द्धो
दयाख्यो योगः सूर्यपर्वशतार्धिकः अयमकोटिवाधिको योगः किं विश्वानो महोदयः अ

उं
मुग
५

यगाजक्काया पिहपतेत्रयोदशंपाहस्तेकैसेमचेयामते गजक्कायाभिधायोगः श्राद्ध
यफलप्रदः ५१ ग्रहणकीर्पिलीकृपी श्राश्विनकृष्णपतेचपछ्यांभौमोयदारोहिणीयुतीपा
तस्तदाषष्ठीकपिलानामपुण्यदा अथप्रसंगादयमनापोदयः अष्टम्यांपलभामेविंशोतु
न्नावसप्तग्रहा नाद्योकैभुतेजयः उदयंकुंभसन्मतः ५२ इतिश्रीमद्दैवज्ञवानहरि
प्रोकरनृसिंहविरचितेमुहूर्तगणपतौतिथिप्रकरणंद्वितीयं २ अथवारप्रक
रणम् आदित्यचंद्रमाभौमोवुधश्चाथबृहस्पति शुक्रश्चानिश्चरश्चैतेवाराप्रकीर्तिता
श्चिरोवुगोगुरुवोविस्मृतुलेड्ः कालसंज्ञकाः सूर्यादीनांक्रमादेतेस्वामिनःपरिकीर्ति
ताः १ गुरुचंद्रौवुधःशुक्रःशुभावाराःशुभेऽस्मृता क्रूरास्तुकृष्णेहामोसूर्यात्याभौमार्कि
सूर्यजाः स्थिरःसूर्यश्चरश्चंद्रोभौमश्चोग्रोवुधःसमः लघुर्जीवोमृदुःशुक्रःपातिस्तीक्ष्णः
समीरितः अथसाधारणकार्य्याहत्त्वम् राजाभिषेकमांगल्ययानशालाश्वमोषधं वणाः
पुण्यग्निसेवायसुवर्णादिरवौस्मृतं ५ पोषिकैर्मातिकीकरोग्यादिभूषणगीतकर्षकाः कृषि
भोज्यस्त्रीवस्त्रविकाराभ्रंशकर्मकेशोमवारमे ५ भैदक्लेयानृतग्रामठाविषधातात्रिवी ५

तेते प्रवेशोलोकरहेमाख्वेमलाको [illegible] कुजेहनि [illegible] कस्तापेगुणावाशिज्यंसपिध्यायामा॰
स्रवने कापाथ्ययनलिथ्यादिविदध्यात्बुधवासरे पतीयमेकयाविद्यामागलपोष्टि
केरहः यात्रामेवजन्मभूपायागावीवेपाजकवासरे गीतंस्त्रीरक्तवाध्यादिवस्त्रंभूषासवक्रिया
भूगुणेकृषिकोशपाध्यायाःसर्वेस्मिथ्यंतिभार्गवे ४ गेहप्रवेशादिकादिगजंचपस्थिरक्रिया
दासमस्त्रात्रतेलयमेतत्सिद्देश्चनेश्वरे खेदस्येयचयस्यस्यवासरकार्यंशुभावहं ना
देवापवयस्यस्यपेनतापिनसिद्ध्यति अथ्यालकालिकवारहेतनार्थहोराशोच्यत स्वदे
शामथ्यवेसोतयोजनैःपादवर्जितै नावनवेशेतोनाःस्युस्तिथ्यपःपरहेवेवत् ११ नहि
नार्धेनपरलेनूनादिकेपदिनार्द्धतः ऊर्ध्वंचाधःक्रमाद्वारप्रवेशास्तपलोदयात् वारादेभा
द्वितानांसाद्विशाष्यविभाजिताः लब्धागोगतेहोराःस्युवासरेशादितःक्रमात् रविशुक्रो
बुधश्चंद्रःशनिर्जीवकुजस्ततः एतत्क्रमाद्विज्ञेयाकलहोरेश्वराग्रहाः १२ यस्मिन्वा
रेतयत्कार्यंसूर्यवचापिकरहोरहेते तत्कालेतनमाविदस्यहोरायामापिसिद्ध्यति १३ वारदेशश्च
येप्रोक्तारात्रीनकृप्रमवैतैः [illegible] निभौमाकेवा [illegible] छविशेषादितिकेचनः १४ देवयंतेज्य हे॰

ज्यो॰
मु॰ग॰
६

दिवाकराणां न च यवे दोषः स्पृष्टं वृतिसात्रौ ॥ पाषाणकार्त्ते नेमूस्मतानां मदेवृतिर्योऽथ
वारदोषः ॥ इति तद्यातेऽथ तैलाभ्यंगे वारफलं रविः क्लाय पूर्णकानिष्टतिभौमेऽथ भूयः
श्रियं चितिदहानि गुरुः शुक्रो विघातिं च शनिः सर्वं तैलाभ्यंगात् स्मरणाणात्कृतेनार्चं स
प्रायः रवौ भौमे मूल्युतिपाते संक्रान्तौ वैधृतावपि २० षष्ठ्यां षष्ठ्यां चविस्यवे तैलाभ्यंगो न प
वेत् अथ तैलाभ्यंगे दोषापवादः तैलाभ्यंगो दोषाय यद्यस्महितिं क्रियते वपः वत्सवे
वा न रोगेण वायं च वा चनिकोपि वा भार्गवेणाभ्यं भौमे स्मृदेहवशकस्थितो रवौ पुष्पैति
यां यां तैलाभ्यंगो न दोषकृत् २१ संचिते कथिते तैले सर्वपूर्वं पुष्पवासिते हृतांत्य
पृतेवापि नैव दुष्टः स्नानाचरनः २२ इति श्रीमद्दैवज्ञरावलहरिशंकरसूरिसूनुदैवज्ञग
णपतिविरचिते मुहूर्तगणपतौ वारप्रकरणं तृतीयं ३ अथ नक्षत्रप्रकरणम् ॥
अश्विनी हस्तदेवज्यामरुपौष्णमैत्रवनत्राययाः क्षिप्रा विधातारोहिणीस्थिरः
पूर्वाणि दारुणाः नक्षत्रे पविः विशाखा कृत्तिकाः २
मूलाद्यादिपतिः भ ३

हस्तस्वातिमृगेसौम्येश्विन्यांगमि ... ष्याच ... तीत्रदेवतैवायुविशाखेंद्राग्निदेवता ४ अनु
राधे स्वेरामित्रो ज्येष्ठायां इंद्र उच्यते मूलमस्य देवतास्वेतः पूर्वाषाढे स्वतोजल ४ उत्तराषाढे
वतं विश्वे पिस्याभिजितोविधिः श्रवणोपि ... तिविंश्यं धनिष्ठादस्य देवता वरुणः शत
तारकायां स्यूतेशाऽकपदिनोजयात अहिर्बुध्न्यस्तथोत्तरभद्रायाः पूष्णोकोरेवती तथा ॥ अथ सामा
न्यतः शुभनक्षत्राणि रोहिण्यश्विमृगाः पुष्योहस्तचित्रोत्तरात्रयं रेवतीश्रवणाश्च
वधनिष्ठाचपुनर्वसुः अनुराधा तथा स्वाती शुभान्येतानि भानि च सर्वाणि शुभकर्माणि
सिद्ध्यंत्येतेषु देहिषु पूर्वात्रयं विशाखा च ज्येष्ठार्द्रामूलमेव च ५५ समस्तानामभूमेतेषु कस्य
श्यारणंस्मृत भरणीकृत्तिकाचैव मघाश्लेषा तथैव च अथम ... कार्यं यत्नात्कर्मसु
विधीयते अथ शुभेषु नक्षत्रेषु कर्म यात्रा ... विभूषाश्च विद्याशिल्पकलादिके राजका
र्यं विवाहादीनां मांगल्यानि चाश्विने चरे ५५ माहेसदा ... नामसेनेविषवंधनं भरणी
कृत्तिका ... चलोहमन्यासु कर्मतः ... कार्या - मदा ... त्रिपुरियद्द
-पोरव- विस्तादे ... कर मक ५७ रोहिण्यां पौष्णेकं उर्यो विवाहपनम

गे
शुग
८

वर्ज्यं प्रासादसमनं क्षौरं कर्णवेधं भूषणं चैकं १९ विवाहोपनयनयात्रासु शीर्षं वृषा
भं न स्वस्थ्यापनेवास्तेत्याद्यंभादिमिर्ष्यति २० मूर्द्धोपरि दृष्टं जयादि पने केदनेव
यं विषमस्थापितविद्यार्थदारुणज्ञादनेन तथा शांतिकपौष्टिकं यात्राभूषावास्तु ब्रताद्वि
के वाहनं कृषिविद्यार्थपुनर्वसौ विधीयते २२ चरस्थिराणि कार्याणि शांतिकं पौष्टिकोत्स
वं विवाहवर्जं पितामसमस्तं पुष्यमेवचेत् प्रसूते शायां रिपोघातं वाणिज्यं साहसं तथा
विषमस्थादिक्रूरंचस्तेयकार्यं समाचरेत् २४ मचायां पैत्कं कार्यं तथा समस्तादिदापण
जलाश्रयं विवाहवर्ज्यायुद्धादिसाहस वंधनदारुणं शिल्पं कार्यं यत्नात्कर्मं च पूर्वाफा
ल्गुनी कार्यं च विचकर्मादिसाधयेत् २५ विवाहो व्रतवंधश्च स्थिरं कर्मं विभूषणं कार्यं
फाल्गुन्यां ... २६ यात्राविद्याविवाहादिविभूषांवरभोषयं गेहार
भं ... शांतिकपौष्टिकं ... भूषावृतादिकं व्रतवंध
स्थिरं कार्यं चित्रायां कृषिकर्मं च २८ ... मंगलावरभूषणं बीजावापं च से
ग्रामे ... २९ ... चित्रे ... कार्यं विशा

८

स्य

द्वायांऊर्ध्वेशोशुभमेवतुने २२ प्राणिगृहेचवंग्रामगजाश्वथ्यमभूषणे चैवंस्थिरंशुभमंऊर्ध्वा
योरत्नापाभिषेचने शिलानांहननेभेदे बहोवेधेजाहकर्माणि शिल्पेस्वेहविधौविद्वे
न्येष्वाद्वेष्वालमीरिता २४ कूपलसभवनारामाः सेतवोगाः सुप्रतिष्ठिता वापीकूपतडा
गाद्यो विधेयाः कृषियोगविव वापीकूपादिनक्षत्रविग्रहेवेधमोचने स्नानकार्यंशुभमक्ष
देश्वांपाप्ढाभिदेवचरेत २५ स्थापनेमंडनेवास्तुनिवेशाश्वप्रवेशने बीजारोपविभूषा
यमुत्तरापाढभेवचरेत देवतास्थानगेहेच पौष्टिकेशिल्पकर्मणि मांगल्यपनयंवित्रं
शान्तिकश्रवणेचरेत २७ चौलेवापनयेगृहेराजाभिषेकादिकर्मणि गेहोद्यानविभू
षास्तुयनिष्ठाकल्पितानमा गजाश्वरथनौकानांचोपभुक्तास्फलमंजा वास्तुसंग्रामश्र
णानलयंत्रादिकेशुभे ४ गेहदेवालयंभूषाविवाहोव्रतबंधने जलस्थानादिकंका
र्येद्वेवतास्थिरेसाम्यतः विवाहेव्रतबंधश्वदेवतास्थापनेगृहे वास्तुकर्माभिषेक
श्चोत्तराभाद्रपदभेवे ५० प्रथमपक्षमध्ये वापीविटपडेमीनेचंद्रतारावलेपिच

ज्यो
मुग॰
८

पुष्येमित्रंश्रुतिकायुग्मोमत्राचेवकंकर [illegible] उत्तरानामग [illegible] सिंहस्थत्तम
दुष्टेचैवहस्तपित्र्यंतिरप्केकाम अथनक्षत्राणांमध्येविशेषेण नक्षत्रंचशा
वंस्थिरंस्मितित्यात्तरोहिणीचोत्तरात्रयं तत्राभमहस्त्रामर्पभिषेककाध्याःस्थिरक्रिया चर
स्वातिविद्यानवायाचरेवतीमृगमैत्रके तत्रगीतंरतिजयांभूषांभोगत्समस्कमातिक्षा
क्षिप्रंत्वभिजिदश्वलघुहस्तिप्रमदाहृते तत्रभूषोषधंज्ञानंगमनंशिल्पकंरतिः ५० ज्ये
ष्ठामूलमघाश्लेषानीवांदारुणमुच्यते तत्रभेदोवधोवंधोमंत्रभूतादिसाधनं श्रवणा
दित्रयंस्वातीपुनर्वसुश्चरंचलं तस्मिन्वाजिगजारामकरभोदागमादिकं भरणीचम
घाप्रवाभ्युग्रमुग्रमुदाहृते विषमाश्वाग्निघातादि तत्रोक्तंरविनाशनं ५१ विशाखाकृ
त्तिकाश्रुतेमिश्रंसाधारणमुच्यते [illegible] तन्मर्गादिकार्यंचमिश्रंतत्रचसिद्ध्यति अथाधो
मुखनिर्णयम्रवनतत्रापितत्क्रमेण मूलाश्लेषामघापूर्वाविशाखाभरणीद्वयं अधो
मुखानिभान्यत्रकृत्तिकासहितान्यपि वापीकूपतडागादिखननंतत्रविधीयते तिर्य
ङ्मुखानितान्येवमवेशाखोपनंनयाः पुनर्वसुश्चमैत्रादित्येज्येष्ठाहस्तत्रयंमृगः रेवतीद्वि

द्वितयंतिर्यमदृक्तेनतदनुयाज्ञिया ५४ गजाग्ररथ्यंत्रा गानौकारश्वगमादिके त्रिवि
काह्नत्रयंग्रहाणांसर्वेषांपूर्वितनुभे उत्तरारोहिणीचैवउग्राह्वश्रवणात्रयं धनाम्बधम
खोन्यत्रकमोक्तेनाटथानगे: मासादरवधस्थत्रयाकारयुहतोरणं लपाभिषेकञ्चारा
मतस्थायत्सर्वकर्मसु ५० अथाश्विन्यादिभानांताराकारमाख्या तामरोविगवाणात्रिभूवे
दाग्निशरःशरः नेत्राश्विबाणाभूवेदवेदाग्निरिणिकरा: ५८ हगाश्विमाभूमाधिपा
तनेवेत्तारावदा: अश्विनीप्रभृतीनांतुताराख्यायथाक्रमं अथनक्षत्राणांस्वरूपा
णि अश्विन्यश्वमुखाकाराभरणीभगसन्निभा कृत्तिकाक्षुरधाराख्यारोहिणीशकटा
कृतिः ६० मृगोमृगमुखाकारस्तथार्द्रामणिसंनिभा पुनर्वसूगृहाकारो पुष्योबाणाः

नक्ष	अ	भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	ति	श्ले	म	पू	उ	ह	चि	स्वा	वि	अ	ज्ये	मू	पू	उ	अ	श्र	ध	श	पू	उ	रे	नक्षत्र
संख्या:	३	३	६	५	३	१	४	३	५	५	२	२	५	१	१	४	४	३	[illegible]	.		३	३	४	१००	२	२	३२	तारासंख्या
स्वरूप	अश्व–पं	योनिरूपं	[illegible]	शकटाकार	पलोस्य	[illegible]	गृहाकारः	श–ः	चक्रं	शाला	शयनं	शय्या	करः	मुक्ता	विद्रुमः	तोरण	ध्वज	कुंडल	सिंहपुच्छ	––	––	—	त्रिपट	मर्दल	मंडल	पुंज	शय्या	मृदंग	आकारस्वरूपः

ओं
मु.ग.
९

समाकृतिः ९१ चक्राकृतिरथाश्लेषामघाशालोपमा स्मृता मूलाभिजायनाकारानष्ठाः
वोत्तरफाल्गुनी सैयाहस्ता कराकृतिश्चित्रा मौक्तिकसन्निभा प्रवालसदृशी स्वाती विशा
खा तोरणाकृतिः ९३ बलिबल्यान्नभाराधा ज्येष्ठा कुण्डलसन्निभा सिंहपुच्छनिभं मूलं पूर्वा
षाढा गजदन्तवत् उत्तरा गजदन्ताभा त्रिकोणा चाभिजित्स्मृते श्रवणा त्रिपदाकारा धनिष्ठा
मर्दलाकृतिः ९५ शतभं वृत्ताकारं यमाभं पूर्वभद्रपात् उत्तराशायनाकारा मर्दलाभा तु
रेवती ९६ अथ नक्षत्रदर्शनाद्याचित्तानक्षत्रादेवत्वचावः पूर्वाषाढाद्वयं मूलानुराधाद्रा
हस्ताः स्वकाः ज्येष्ठा पुनर्वसू वैषाणायसादक्षिणमार्गसंस्थिता ९७ रोहिणी कृत्तिकाश्लेषा रेवती श्रव
णत्रयं पुष्यचित्रा नवैतानि मध्यचारीणि वानिहि अश्विनी हस्तपस्वाती विशाखा फाल्गु
णीयं मघाभाद्रपदा युग्ममेतान्युत्तरगानि च ९९ अथ नक्षत्रमध्यगा उदयदर्शनानि वि
शाखादित्रये स्वर्वाषाढाश्लेषादश्मेयदा रोहिणीभेन भमध्ये पौषाद्याश्च भेदयः १०० नवा
मतेषद्यो मूलेन मध्ये वा वसन्तेध्यमं पौषे मृगशिरो गाने वा पुष्यः सम्मतोदयो भवेत् १०१ अथार
विभादक्षभाद्राविगतज्ञान्त राविभादक्षभे ... मध्यमं च हीनकं उदङ्गतिरपि हीनेवा

नावक्षत्रचभाजितं ॥ लब्धांशा त्रिगता नाड्यः षोडशाल्लाद्यपलातिथु अथवा अत्रभा
द्वे भांतिप्याहोते अथ भमुप्तिहभिः उदयदोनि माध्येकाविंशतिघ्नो ग्रहैर्भजेत् ॥ १२ ॥ लब्धवि
घ्नादिकाज्ञेया षोषधांविः स्फुटायया समांशैरनवहोरांकस्य स्फुटप्रमाणतः ॥ १४ ॥ अथ
भेत्तविक्षेपं यत्नेनाप्युक्त्वा विवृत्ताणि अथ पंचके पनिष्ठार्धा [illegible] ध्रुवजेत
युः ग्राम्यादिगमने षोढ्या प्रस्थाने गृहगोपने ॥ १६ ॥ शंभोन्यानेपेनदाहस्तणकाष्ठादिसंग्र
हे भक्ष्यं च ग्रणं वा त्रज्ञाते लग्न मरणं गतं अथ पनतद्याणां मदादिसंज्ञा अथ पंचकं मदतेत्रेच
मध्यवद्दम्लोचने गणयेद्वाहिणीपूर्वं समभाद्ममपुनःपुनः ॥ अथ दत्तेनष्टलाभाः स्या
यत्नतो मदलोचने श्रवणमध्यनेत्रेमनेवलाभं स्वलोचने ॥ १९ ॥ अथे प्राच्यां गतेवस्तुं म
दनेत्रे तत्दतिणे पश्चिमे मध्यनेत्रे स्यात् [illegible] सुलोचने ॥ २० ॥ अथ राशौ महत्तीः

नक्षत्र	अ	भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	ति	श्ले	म	पू	उ	ह	चि	स्वा	वि	अ	ज्ये	मू	पूषा	उषा	अ	श्र	ध	श	पूभा	उभा	रे	नक्षत्रा
विक्षेप	१०	१२	५	५	१०	११	६	-०	७	:	१२		११	२	३७	११	२	४	--	५	५	६२	३०	३९	११८	२४		०	विक्षेपः
दिक्	उ	उ	मध्य	मध्य	द	उ	द	उ	मध्य	उ	उ	उ	द	मध्य	उ	उ	द	द	द	द	द	उ	मध्य	मध्य	मध्य	उ	उ	मध्य	दिक्

ज्यो
मु.ग
९

शिवाहिमित्रपितृवसूंबुविश्वेदेवमः विधिरिंद्रोग्निशक्रश्च राक्षसवरुणोर्यमाभगः मु
हूर्ते शास्त्रेधीकृतदिवापंचदशक्रमात् मुहूर्ता रजनौ शंभुरजैकचरणात्त्रयः ८२ दस्रांत्य
वादितिर्जीवो विष्णवर्कौ त्वष्टमारुतौ दिनमानस्य तिथ्यंशो रात्रेरपि मुहूर्तकः नक्षत्रना
थतस्तेषामिन्कार्यं कुर्यात्स्वभोदितं दिनमध्येभिजित्संज्ञे दोषमेचहस्तत्रापि ८४ सर्वा
कार्याणि शुभकर्माणि याम्यदिग्गमनं विना अथ रव्यादिवारेषु वर्ज्यमुहूर्ताः अर्यमा भानुमंदा
वेंदौ द्विविधिर्यामातुमो ८५ पि
त्र्यग्नीकुजवारे तु रुद्रपुत्रेनथा।
भिजित् ८६ पित्र्यब्राह्म्यौ इष्टगो
वारेष्वेताः साः पौश्रुशोदिने पोह
मापोषणे रक्षिमान्यास्वेनुमहा
तेवः ८७ इति श्री ... नक्षत्रप्रकरणं अथ योगप्रकरणम विष्कंभः प्रीति
रायुष्मान्सौभाग्यः शोभनोतिगंडः सुकर्मा धृतिः शूलाभियानकः १ १०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	
शिव	सर्पः	मित्रः	पितरः	वसुः	अंबु	विश्वे	वेदाः	विधि	इंद्रः	इंद्राग्नी	राक्षस	वरुण	अर्यमा	भगः	दिनदेवताः
आर्द्रः	आश्लेषा	अनुराधा	मघा	धनिष्ठाः	पूफा	उफा	रोहि	अभिजित्	ज्येष्ठा	विशा	मूल	शतभि	उफा	पूफा	नक्षत्राणि
रुद्रः	अजपात्	अहिर्बु	पूषा	दस्रौ	यमः	अग्नि	ब्रह्मा	चंद्रः	अदितिः	गुरुः	विष्णु	सूर्यः	त्वाष्ट्र	वायुः	रात्रिदेवताः
आर्द्रा	[illegible]	उभा	रेवती	अश्विनी	कृत्ति	रोहि	भरनी	[illegible]	पु	ति	श्र	ह	चि	स्वा	नक्षत्राणि

सू १	चं २	भौ ३	बु ४	जी ५	शु ६	श ७	वाराः
अर्यमा	ब्रह्मराक्षस	पितृ अग्नि	अभिजित्	राक्षसार्पौ	पितृ ब्रह्मा	रौद्र सार्पौ	मुहूर्तं
उफा	रो मू	भं कृ	अभिजित्	मू पूषा	मं रो	आ श्रे	नक्षत्रं
१५	९ १२	५ ७	८ १	१२ ६	५ ९९	[illegible] २	संख्याः

गण्डेवृद्धिःफलंचशूलाद्यघटीत्याज्याहर्षणाद्युयः
दसुसिद्धिर्वर्तंपरिघेक्षप्राग्मार्धेवःशिवः
सिद्धिःसाध्यःशुभःशुक्लोब्रह्मारेंद्रोथवै
धृतिः योगनामेषुमेतेषांस्वनामसदृशं
फलं ३ अथविरुद्धयोगानांत्याज्यांशाः वै
धृतिव्यतीपातायोर्वैर्धृतौवर्ज्येयेश्शुभे व
ज्रविष्कंभयोश्चैवघटिकात्रयमादिमं ४ परिघार्धपंचशूलेव्याघातेघटिकानव गं
डातिगंडयोःषट्चहेयाःसर्वेषुकर्मसु पतेषामपियोगानांशेषसाधारणास्स्मृते पके।
विरुद्धयोगानांपादमात्रंपरित्यजेत्तिह ७ इतिश्रीमहे·योगप्रकरणं अथकरणप्र
करणं करणानिबवाख्यानिबवबालवकौलवतैतिलगरवाणिजविष्टिरेतानि
चरमव १ गताश्चविष्टयोःहाभ्याःनिश्राःशुक्लादितःक्रमात् ववावकरणम्सर्वेनेय
मेकपरदले २ ओवेहमसवचन्द्रदशपादलेचयाऊनिर्मवेन दर्शाचनमष्टदनागरश्रीपरा

ज्यो विभागयोः २ शुक्लेष्वनिपदश्चपूर्वार्द्धे किंस्तुघ्नमसत्कं एतेषां करणानां हि चतुष्कं स्थि
मु ग रसंज्ञकं ४ अथ करणानां स्वामिनः इंद्रा ब्रह्म मित्र सूर्य माभूमि तक्षाः कलिः
११ त्वनागमस्तु तः करणानामधीश्वराः ५ ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजविष्टिशकुनिचतुष्पदनागकिंस्तुघ्नबालवे कौ
लवे स्त्री सहकर्मैतैतिले शुभगाश्रित गरे वीजाश्रित कृष्यादि वाणिजे वणिजे च वरेत् दाह
वातादिकं विष्टौ न शुभं तत्र किंचन ० शकुनौ चतुष्पदे नागे पौष्टिकं च वरेत् गजे
गोविशप्रभृति कर्मपितृकार्यं चतुष्पदे सौभाग्य पदे नागे किंस्तुघ्ने मङ्गलं च वरेत् ६
अथ भद्राया विशेषः एकादश्यां चतुर्थ्यां च शुक्ले भद्रा परे दले अष्टम्यां पौर्णिमायां
च भद्रा पूर्वे दले स्मृता ९ तृतीयायां दशम्यां च कृष्णे परे दले सप्तम्यां च चतुर्दश्यां
भद्रा पूर्वे दले स्मृता ११ अथ भद्रायाम् अंगविभागेन फलं पंचनाड्यो मुखे चैका कंठे न
हृदये दश पंचनाभौ कटौ षड्वा विष्टिपुच्छे च घटीत्रयं १२ कार्यहानिर्मुखे तिलत्समान्नाघातु
हृदि स्मृतिकलिः जया कटौ फलं विष्टिविद्वंसं पुच्छे जयं कार्यं त्वा वस्यके विष्टिमुखं मां
यो त्यजेत अथ भद्रायाः दिग्विभागे शक्रादौ चतुर्दिशि तिथ्यादिदिग्भद्रा सिमिति तिथ्यो १२ ॥

कृष्णपक्षेत्त्व्यामरवम्	३	७	१०	१४	शुक्लपक्षे च द्वामरवम्	४	८	११	१५
प्रहराणमादिशः	५	३	८	१	वदित्वांचयाति:	५	२	७	४
१४१	ई	द	वा	पू	दिश: १९	प	आ	उ	नै

अथविष्टांगविभागफलंचक्रम्						
मुखे	कंटे	हृदये	नाभौ	कट्यां	पुच्छे	अग्रपुच्छ
५	१	१०	५	६	३	चटी:
कार्यनाश:	[illegible]:	लक्ष्मीहानि	बुद्धिनाश:	युद्धे	[illegible]:	फलं

अथविष्टिनाम:			
मेहमिवृ	कं. तु. पं. मि	ऊंकवि	
स्वर्गेवास शुभद:	पाताले वास: शुभद:	भूलोके वास: अशुभद:	

प्रथमादिषु यामेषु दिनस्यैवोदितः क्रमात् विष्टेर्मुखं विवि
जानीयात्सुमेरुद्वेष्टितो शुभं १५ अथ भद्रापृच्छम् ॥
चतुर्थ्यां शुक्लाष्टमे यामे प्रथमे चाष्टमीदिने एकादश्यां
श्यामषष्ठे पौर्णिमास्यास्तृतीयके १६ प्रोक्ते चतुर्दश्यां पृच्छे कृष्णपक्षे तथोच्यते सप्त
मेस्यात्तृतीयायां सप्तम्यास्तु द्वितीयके दशम्यां पंचमे चैवम्यांश्चतुर्दश्यास्तथैव के.
विष्टिपृच्छे जयो युद्धे कार्यमन्यच्छुभाशुभं १८ अथ भद्रास्वरूपं शुभाद्देवासुरे युद्धे
शुंभकायादिनिर्गता दैत्यघ्नी रासभास्या च विष्टिर्लांगूलिनी त्रिपात् सिंहग्रीवा शि
वारूढा सप्तहस्ता कृशोदरी प्रेतैः कवरणा प्राणिमानिर्गता शिवाज्ञया १९ महोग्रा
विकराली स्यादंष्ट्राभयानका कामघ्नी भव माया विवह्निज्वाला समाकुला २०

ॐ अथभद्रायादोषापवादः तिथेःपूर्वार्धजाताचेद्दिनेभद्रापरार्धजा भद्रादोषोनतत्रा
मु.ग. स्यात्कार्येत्वावश्यकेसति २२ मेषत्रियालिगोवेदे भद्रास्वर्लोकचारिणी कन्याद्वयधन
१२ युग्मेवंवेदे भद्रारसातले ॐभेमीनेतथाककोलिंदेउदेभुविस्थिता भूलोकस्थामदा
मान्यास्वर्गपातालगाशुभा २४ वैष्णवीव्यतिपातावैविष्टिर्वाभौमवासरे तथैवउ
त्पातानामप्यथाह्नात्स्वतःशुभं अथभद्राविषयेकश्चिद्विशेषः शुक्लेनदृष्टि
कीभद्राकृष्णपदेभुजंगमा मादिवासर्पिणीरौद्रीवृश्चिकीन्यपरेनशुः २६ सर्वेमाजे
नमर्पिणापावृश्चिकाः पुच्छमेवच रवेवाचप्रमवेउगोपूजनेदानकर्मणि दाहचाटा
दिकेभद्राष्टास्तानापवशोभना २८ इतिश्रीमहैःकरणप्रकरणं ६ अथचंद्रता
गावलप्रकरणं मेषादेरंशकयंभोगोमेषादीनामनुक्रमात् अश्विन्यादेवतीयावद्रा
शिभोगोनदीक्षितः १ अथनक्षत्राणांप्रतिराशिभोगः अश्विनीभरणीपूर्वकृ
त्तिकाप्रथमोभवेत् मेषः स्यात्कृत्तिकापादत्रितयंरोहिणीतथा २ वृषभेमृगशीर्षा
र्द्धंतदर्धंतच्चतुर्भे पादत्रयंपुनर्वस्वोस्सराशिर्मिथुनाभिधः ३ तदेतोंघ्रिरश्लेषायुग्मा १२

लक्ष्माकार्ककटो राशि ३ मघापूर्वानक्षत्रयोत्रिः सिंहस्तस्य प्रमाणकं ४ हस्तचित्राभमर्वीयंक
माविशेनरादसं स्वातिभं न विशाखाचैवचरणात्रयं तुला ५ तदंशोच्चानराधाश्चेज्य
ष्ठाभं वृश्चिकः स्मृतः मूलं पूर्वोत्तराषाढा प्रथमांघ्रिः कथितं धनुः उत्तराषाढत्रयं कांशं धनिष्ठा
प्रथमं दलं मकराख्यो धनिष्ठान्यदलं च शततारका १ पूर्वभाद्रपदत्रयं जंभस्तदंत्यं त्वष्टव
प्रथमं दलं मकरख्यो पनिष्ठान्यदलं च शततारका ८ प्रथावकं हरये कालमो वेणानता
लि स्तथा उभा भरेवती चैव मीनराशिः प्रकीर्तितः अश्विनी त्वचु चे चो ल लि लु ले लो भरणी पि कृत्तिका स्याद इउ ए
त्राणांच रणावर्णाः अश्विनीत्वचु चे चो ल लि लु ले लो भरणी पि कृत्तिकास्याद इउए
गेहिण्या वविवुस्मृता वे वो का कि मृगशिरा झाद्रा कुघडछ प्रकीर्तिता के को हहि पुनर्भे
स्याद हे हो डा पुष्यभं १० अश्लेषा तु डि डु डे डो म मि मु मे मघा प्रकीर्त्यं मो टटि टु तु पूर्वफाल्ग
मुफा टे टो प पि हस्ता प्रोक्ताः पुष्पणा ठा हस्त्ताः पे पो र रि त्विचित्रिका रु रे रो ता तथा स्वाती
तिलतेतो विशाखिका ११ अनुराधा न नि नु ने ज्येष्ठा नो या यि यु मता तथा ये यो भ भि मूले
पूर्वाषाढा भु ध फ ढा भे भो ज जि उत्तराषाढा जु जे जो खि अभिजित खि खु खे खो
पूर्वाषाढा भु ध फ ढाः भे भो ज जि उत्तराषाढा जि जे जो ख त थाभिजित खि खु खे खो
श्रवणो नेयाय गिगणा धनिष्ठिका १२ गो सा सि सु शतभं से सो दा दि भाद्रपदा दु थ झ थ

ज्यो मु ग १२ मन्त्रेयाद्वैद्राविलेरेवती १५ अथ वर्षशुभाशुभफलं स्वजन्मराशिमारभ्य वर्ष
राशिस्थितफलं यद्वर्षे जन्मस्थिते शुभ द्वितीये नाशुभं भवेत् १६ तृतीये धनलाभश्च
चतुर्थे रोगसंभवः पंचमे कार्यनाशश्च षष्ठे च्यरोगो महान् सप्तमे भूपसन्मानमष्ट
मे मरणं ध्रुवं नवमे च भयं ज्ञेयं दशमे कार्यसंभवः १९ एकादशे धनलाभश्च द्वादशे च
विपत्पदः अथ शुक्लपक्षे विशेषः द्वितीयः पंचमे षष्ठे नवमे मासी च वसुभः शुक्ला
ष्टवि शेषोयं तत्कृष्णपक्षे भयाः २० चंद्रस्यैव बलं शुक्ले कृष्णे ताराबलं तथा सर्ति
कान्ते बलोपेते स्वाते अन्नवपोषितः कृष्णपक्षे तु ताराया बलं ग्राह्यं सदा यतः तीर्णवा
प्रोषिते कांते गार्हस्थ्य द्विनी च रेत् २२ अथ वर्षफले पक्षचंद्रबलं शुभं पक्षस्तत्र ष्टेऽ
पक्षादोकृष्णपक्षं शुक्ले तु शुभदं चंद्र शुभः पक्षोतिसंकटे २३ अथ ताराबलं ज
न्मादि नवभं यो च मारा ज्ञेया नव कोटिते जन्म संपद्विपत्क्षेमप्रत्यरी साधका वधाः अमात्र १४
मित्रातिमित्र संज्ञेय नामतुल्यफलाः स्मृताः द्विवेत्य षाम्ना नवाष्टसप्त ताराः श्रेष्ठता
मामताः २४ जन्मायामप्यथमीर्जेया नेष्टास्त्रयाः प्रकीर्तिताः अथ वर्षफले केषाप्येष १३

ताबाएंतस्था योधाः नात्र मृगीस्थाने दाराव नेपंचा समृकाः २९ द्वितीये चैव लग्नाद्दा
लेयोद्दिमृदंतीये कान् तृतीये तृभास्वे कार्येताविशुभ्र स्मृताः अथ उह लग्नाम्ब्रदाने
सनं सुमुकाया च दद्यात् तिलालिपि गुडं तृतीये नाया पंचमांलबाणे नथा ३०
दोषाय नेत्र तामोदयाद्भाके विजन्मह अथंवेद्भावस्था प्रवासोथ विनाशाश्रमवाणे
जयहास्यके इति श्रीज्ञानथास्रमाशुतावा यजनराभिधा केपितामुख्यियावस्थादा
हमैता विधोः स्मृताः ३१ नासो मानेसपादैकादशानाडीमितेस्मृते मेषादितः प्रवासा
ख्यानाम तल्पफलप्रदः अथैतासां क्रमेणोदाहरणं मेषराशौ प्रवासाख्यानाशायास
सभेविधोः स्मृतायामिश्रुते चैवं क्रमाद्दादशावाशिशु ३३ अथ कार्यविशेषेण्वहवलेस
वेद्ववेद्दवलं उद्वाहे चोत्सवे जीवः सूर्यो भूपालदर्शने संग्रामे धरणीपुत्रो विद्याभ्या
से बुधोवली ३४ यात्रायां भार्गवः प्रोक्तो दीक्षायां वशानश्चरः चंद्रमाः सर्वकार्येषु प्र
शस्तो दृश्यते बुधैः अथ चंद्रवलीज्ञाच नुविशेषः शुभस्थे दोष्यसन्यापापान्समुमापा
पेशुलकथा पापम् ध्यगानां वीणोनीचगाः शत्रुवर्गगाः ३५ अथ शोपि शुभस्थे दोषु

ॐ
मु.ग.
१४

शु	बु.	श	भो	जी	वाराः
नंदा	भद्रा	रिक्ता	जया	पूर्णा	तिथयः
१ ६ ११	२ ७ १२	४ ९ १४	३ ८ १३	५ १० १५	तिथयः सिद्धयोगाः

सू	चं	भौ	बु	जी	शु	श	वाराः
नंदा	भद्रा	नंदा	जया	रिक्ता	भद्रा	पूर्णा	तिथयः
१ ६ ११	२ ७ १२	१ ६ ११	३ ८ १३	४ ९ १४	२ ७ १२	५ १० १५	तिथयः वसिष्ठादि मतेनशुभदा

नाणालोकिनोयुतः स्वदोष्ट्रस्यः शुभांशेवा स्वाधिमित्रांशकेषु वा ३७ अथावष्टपके
तुष्टतिथिवारर्देवं हताशादौ नादानं तेतुष्वातिथ्यौ दृष्टेवारैरतुमकावने गास्तेक
नंकयोगेकरणेथात्समेवच ३८ चावरोष्यक्षुतेचंद्रेताग्यासेषवतथा ताज्ञाहे
मत्स्योदयात्कर्मैत्वावष्टपकेमति ३९ इतिश्रीमद्दैवज्ञेनारावलिप्रकरणं ॥८॥
अथशुभाशुभप्रकरणं तत्रतिथिवारोक्तशुभयोगाः नंदाश्रुगोबुधेभद्रामंदेरि।
क्ताकुजेजया गुरोपूर्णाशुक्रेलेकार्यैसिद्धियोगशुभावहाः १ नंदाभद्रातथानंदा
जयारिक्ताथभद्रिका पूर्णाश्रार्यादिवारेषुवसिष्ठादिमताशुभा २ अथनतत्रवारो
क्तयोगास्तत्रादावमृतसिद्धियोगाः अर्केहस्तोविधुस्तुलैगोभौमाश्विनीजगे अश्वा

पात्वपञ्चकेरेवतीरोहिणीशानौ ॥ अमृतः सिद्धियोगः ... सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥ ४ ॥
सूर्येस्तमोरेन्द्रिदोऽकसंवात्सद्भाववयं ४ अश्वयुजवद्विमृतमित्रे पुष्यानोभ्यापितवाजपेय पञ्च
म्यादितिश्रीमत्स्वात्ताहस्तात्कोप्याः क्रमेण शुभे योगांश्चामृतसिद्ध्याख्या सर्वकार्यार्थसाध
काः ५ उत्तरात्रयं सपुष्य प्रवेशेतदजाश्विनी स्कन्देदेतत्प्रयाने न प्रयाने यातिरोहिणी
अश्वदोषसमस्तहरो यो वियोगः सूर्यभाद्धाममेषषष्ठेयैर्विंशोविंशदेशो नवमेवेदनव
अश्वविवियोगः शुभप्रदः ६ अनेकदोषसंघातानाशसकोऽयमदाहृतः अश्वानदावियोगः
मानंदः कालदंडोऽथधूम्राक्षोथप्रजापतिः सौम्यध्वांक्षध्वजाख्यश्च श्रीवत्सो वज्रमुद्गरौ ८
छत्रंमित्रंक्रमेणैवमानसः पद्मलुम्बकौ उत्पातमृत्युकाणाख्यः सिद्धिश्च शुभामृतौ
मुसलंवगजातङ्कमातङ्गोराक्षसश्चरः स्थिरःप्रवर्धमानश्च नामतुल्यफलाश्रमी ९
आदिवारेश्विनीतस्तान्मास्माभिजिदोऽश्व सर्वभैः भवेत्क्रमशोयोगा अष्टाविंशतिसंख्या
कः ॥ मृगादरव्याद्राद्रौ चाश्लेषातः उजवामरे हस्ताद्बुधेन रायामा गुरुवारेजथेवव १०
उत्तराषाढातः शुक्रेपातनता वादितः शनौ अश्वामातादियोगवत्सुषमैवमानं कमाश्व

प्रगं २८

सू	चं	मं	बु	जी	शु	श	वाराः	
अ	मृ	श्ले	ह	अं	उषा	श	आनंदः	१
भ	आ	मं	चि	ज्ये	अ	पूभा	कालदंडः	२
कृ	पुं	पूफा	स्वा	मू	अ	उ	धूम्रः धौम्यः	३
रो	ति	उ	वि	पूषा	धं	रे	प्राजापत्यः	४
मृ	श्ले	ह	अं	उ	श	अ	सौम्यः	५
आ	म	चि	ज्ये	अ	पूभा	भ	धांक्षः	६
पुं	पूफा	स्वा	मू	अ	उ	कृ	ध्वजः	७
ति	उ	वि	पूषा	धं	रे	रो	श्रीवत्सः	८
श्ले	हृ	अं	उ	श	अ	मृ	वज्रम्	९
मं	चि	ज्ये	अ	पूभा	भ	आ	मुद्गरम्	१०
पूफा	[illegible]	मू	अ	उ	कृ	पुं	छत्रम्	११
उ	वि	पूषा	धं	रे	रो	ति	मैत्रम्	१२
हृ	अ	उं	श	अ	मृ	श्ले	मानसम्	१३
वि	ज्ये	अ	पूभा	भ	आ	मं	पद्म काम्यः	१४
स्वा	मू	अ	उ	कृ	पुं	पूभा	लंबु अलापकः	१५
वि	पूषा	धं	रे	रौ	ति	उ	उत्पात उन्मूलं	१६
अं	उ	श	आ	मृ	श्ले	हृ	मृत्युः	१७
ज्ये	अ	पूभा	भ	आ	मं	चि	काण कांडः	१८
[illegible]	मू	उ	कृ	पुं	पूफा	स्वा	सिद्धः	१९
उ	श	अ	मृ	श्ले	ह	अं	अमृतम्	२०
अ	पूभा	भ	आ	मं	चि	ज्ये	गजः	२१
अ	उ	कृ	पुं	पूभा	स्वा	मू	मुसलम्	२२
धं	रे	रो	ति	उ	वि	पूषा	मातंगः	२३
श	अ	मृ	श्ले	ह	अं	उ	रक्तः लयः	२४
पूभा	भ	आ	मं	चि	ज्ये	अ	चरः	२५
उ	कृ	पुं	पूफा	स्वा	ह	अ	स्थिरः	२६
रे	रो	ति	उ	वि	पूषा	धं	प्रवर्धः	२७
[illegible]	धं	रे	रो	तिं	उ	वि	शुभ सूलं	२८

तदृष्टे भानौ विशाखा वा मरवेदिने योगाश्चत्वार उत्पातमृत्युकाणाख्यमिथः १५ अथ
योगानां नामाज्युचूटिकाः श्रीतमृत्युवज्राणां चैषां पंचकं भवेदेकं काणोमासलयोद्दे
हेचतंस्वापयर्दुवेषाः १६ पर्काः भेत्रगदेमसवेतिस्तोवटीसजेत नजेक्ष्वेकिमेर
तः कालोपातोप्रमातमान अथवाऽनन्ततोऽद्भवसिद्धियोगाः मूलमर्के श्रवणं चंद्रे
भौमे चाश्विनी भाद्रपात् कृत्तिका उपवारे गुरुवारे पुनर्वसु १८ पूर्वाफाल्गुनी शुक्रे शनौ स्वा
तिः सिद्धियोगउदाहृतः अथ तिथिवारोत्पन्नयोगाः द्वादश्यर्के विशाखा षष्ठी भौमे सप्त
माष्टमी बुधे दशम्यां शुक्रे शनौ रुद्रा गुरुवारे नवज्ञ नाशनाः १९ द्वादश्यर्के विशाखा रुद्रा भौमे
पंचबुधे त्रयः गुरौ षष्ठ्यष्टमी शुक्रे दशम्यां नवमी शनौ २० चतुर्थ्यर्के विशाखा षष्ठी
द्वितीया सोमे सप्तमी गुरौ नवम्यां शुक्रे विशाखा अष्टमी अजमंदयोः शनौ षष्ठी अष्टमी
अष्टमी जीवे बुधे नवम्यां ज्ञे दशमी विशाखा ... वा द्वादशी रवौ २१ प्रतिपदे रवौ सप्त
मीं च बलो योगसिद्धितः दशम्यादी तिथिवारोक्ताः सर्वे योगाः शुभे मताः अथ तिथि
नंदाचैव तिथ्यां त्याज्याः योगाः द्वितीयायां वा पंचम्यां सप्तम्यां नवमी तिथिः एकादशी

ॐ
मुग
१९

-	सू	चं	भौ	बु	जी	शु	श	वाराः
तिथि	१२	६	७	८	९	१०	११	हुताशनः
तिथि	१२	११	५	३	६	८	९	दग्धयोगः
ति	४	६	७	२	८	९	७	विषयोगः
ति	१२	११	१०	९	८	७	६	क्रकचयोगः
ति	७	॰	॰	॰	॰	॰	॰	संवर्तयो

सू	चं	भौ	बु	जी	शु	श	वाराः
मं	वि	आ	मू	कृ	रो	ह	यमघंटकः
अं	उषा	श	अ	मृ	श्रे	ह	मृत्युयोगः
भ	चि	उषा	धं	उफा	ज्ये	रे	दग्धयोगः

रोहिण्यांचरत्नीश्रुवरेस्यजेत् २४ नवमी
कृत्तिकायांचस्वातिर्लिवेत्रयोदशी त्यजे।
त्षष्टीचरोहिण्यांपूर्वाभाद्रपदेष्टमी २५ अथनक्षत्रवारोत्काउरुयोगः तत्रादौ
यमघंटयोगः अर्केमघाविशाखेंदौत्तेमूलंकृत्तिकाउभौ आर्द्राभौमेशनौहस्त
रोहिणीभृगुवासरे यमघंटाख्ययोगोयंसर्वकार्यविनाशकः अथमृत्युयोगः
अनुराधारवौसोमेउत्तराषाढसंज्ञकं बुधेश्विनीमृगोजीवेशुक्रेश्लेषाशनौकरः २८
भौमेशततभिशाकक्षाधिमृत्युयोगोयंनाशकः अथदग्धयोगः भरण्यर्केवि
चैत्रविश्राभौमेवोत्तराषाढिका बुधवारेधनिष्टाचज्ञेरेवान्ययफाल्गुणी ३० अ २९

ॐ. ५

विग्रहेतुनद्वंद्वः गृभियानलक्षणः कृतद्विनसमासाः इति सिद्धान्तात् यथाभियानं सक्ति
नटाश्वमितिपूर्वेलुक गर्गवत्सवाजाः यदा श्रूयन्तेऽर्थेऽन्यच समाणादेः वहुत्वेसतिक
विल्पगमभवति श्रूयमाणेऽप्यलुकत्वमेव परिवहुत्वेसविधानाद्बहुत्वेनतर्हि प्रथमप्रत्या
द्विशेषोनस्मात् श्रूयते यत्किंचित्कृतवहुत्वेग्रास्तेतेनगर्गवत्सवाजाः समासकृत्येपिव
हुत्वेलुक. गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यत्र त्वलुकं विदितमुक्तेन भृगुवत्साग्रायणीषु वाच्ये
लितेनस्यनलुकयकवेप्रियार्थेय: काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः भार्गवाः दाक्षिशाखा:
स्त्रियदत्येत्रार्षिकचित्तृणाजलुक देवताद्वन्द्वेच समानदृष्ट्येउदेशविशेषोदेव
बल्लत्वाश्रयो देवताद्वंद्वमथ नयोः समाहारो देवतेन स्तुत वासावर्थस्वतस्मिन्नर्णव
नः प्रत्ययाभवंतिहेहोते श्रूयमाणत्वाच्चतत्कमध्ये शब्दः सवध्यतेतेन देवतार्थेद्वन्द्वम
देत्किमलितेदेवत्वाद्याद्दविष्णुऽऽ तिष्यत्तेप्रत्ययत्वदेवता सकाशादाहेय लभ्यस्व
देवतायाह्यविसृष्टप्रत्ययायत्वेदेवतायाः प्रकल्प्यते न समस्तमेदात्वयोह विष्णुकृत.
तन्न स्ववहुव्रीहेरस्यच तत्वविषयत्वात्प्रथमोतांदेवाये समस्तेर्थेप्रसया कृतोवृत्तेव
यत्वांतभेवात्याह भावोऽस्मात्प्रथमन्तेनतद्विते केके सेवे ये प्रथमा इंद्रोरेवताःस्येद
दयिविशेषवसमर्थत्वार्थे दध्यार्थिग्रयोः सामोदेवतासमोस्य नदादित्वादीप् कना

५

पतेभ्यो [illegible]तितिलोपः अपत्यबहुत्वे विहितस्य [illegible]णादेः कपिलकयेताकाः इक्ष्वाकवः कैकयादिः
त्याहुलेयः पौवल्यः पंचालाः पौरवाः पा[illegible]वा पौंड्रः पौंड्रवः कल्यादिः गांधारः गांधारयः
अंगाः वंगाः सह्याः पुंड्राः मगधाः कलिंगाः सूरमसाः आवष्टराः अंबष्ठः अंबष्ठाः
अवंतयः कौसल्याः कौसलाः अजादाः अजादाः कौरव्याः कुरवः नैषध्यः निषधाः [illegible]
[illegible]ड्रीः उदुंबराः प्रात्यग्रथिः प्रत्यग्रथाः कालकूटिः कालकूटाः आश्मकाः अश्मकाः अत्र[illegible]
भृगवः कुत्साः वशिष्ठाः गोतमाः अंगिरसः पत्रागारिः पत्रागाराः यौधिष्ठिरिः यौधि
ष्ठिराः तैकायनश्चकेतवायनयश्चतिककितवाः आष्टकंकपिष्ठलाः लमकाः बहुत्वे किं
[illegible]गाः कपिविविति किं आष्टकिः कपिष्ठलयः लामकायनः गौ[illegible]वनाः शैग्रवाः कान्व[illegible]
सोमिकान्यायनी गाः कार्ष्णेयाः गार्ग्यः प्रियाः आत्रेयाः आग्नेयाः वांग्यः अणादेः किं अस्मादेन
[illegible]कस्येकिं दत्तसोमेदात्ताः अपत्यबहुत्वे किं प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्याः वेदस्य प्रति
कृतस्य वेदाः वेदशाखाः तत्त्वाययः प्रतिबद्धत्वेऽवतैते नन्वपत्यबहुत्वं गार्ग्यकाश्यपगा
लवानामत्र समासकृतं बहुत्वं न तु प्रत्ययकृतं भृगवत्साग्रायणाः इत्यत्र भृगवश्च व
त्साश्च आग्रायणश्चेति विग्रहः एवैयोरपत्यबहुत्वमत्र समासेन पकवचनात्तत्वात् अयं सं न
लकगर्गवत्सवाजा बहुवचनान्तानामिव विग्रहः गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाजश्चेति पकवचन

ननु निवृत्ति ममहतीराज्यादिलक्षणाभ्युदयविभूतिमत्त्व भवति यथागुरुकरतु:
णां राजसूयादीनां कर्तॄणां तत्फले स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथा यम-
पि समाहितः सकलाङ्गकलापमविकलमनुतिष्ठन्नतिफलमहिमप्रकाश
नार्थं कृतवदृष्टान्तकीर्तने समसमाहित इत्यनेनाविकलयागाङ्गानुष्ठानेव दर्शिता
स्यकर्मतयाङ्गवैकल्ये फलाभिसिद्धिं द्योतयति श्रुतेनात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्स्वम
योगान्तुष्ठानमेवोकरणीय इति विहितो भावितश्चैतत्प्रायोपादाने कुक्षायर्तुहा
ताहतो नापकारिणः फलाहतिः कर्मणामारम्भभाव्यत्वादिति न्यायतन्त्र्यपेक्ष्यते
वृत्तिनेदमत्र विवक्षितं प्राग्दिशा विलासोपसंहार व्याजेन यमेषा ...दि
विपरीतार्थवादान् प्रार्थनावदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह श्रुत्वेनान्दव बोध
र्मान् यान्सकलान् नभाषितान् इदमूचुर्महात्मानो योगीन्द्रममितौजसं शुचिव्रत
णीश्रमादिव्याख्यानायमाः षट्प्रकाराः प्रतिपादिताः स्नानविलासे योगे ...
शिला... श्रुत्वा प्रहर्षोत्फुल्ललोचना महिमगुणगणशालिन...

मि॰ शाक्तिर्विभवृष्टिदमभियास्यमाकम्मूर्विवासः यदंधारयिष्यंतियमेश्वाहृदमनेदि।
ता॰टी॰ ताः इहलोकेयशः प्राप्यतेयासंतितिर्विवृद्धयं विद्यार्थीप्राप्नुयाद्विद्यांयत्नेदःसोय
२६ नेनतथा प्राप्नुःकामस्तथैवाप्नुःस्त्रीकामोमहतींश्रियं श्लोकत्रयमपिप्रयत्नात्
श्राद्धेश्रावयिष्यतिपितॄणांतस्याक्षयंस्याद्दत्तयानात्रसंशयः ब्राह्मणःपात्रतां
यांतिक्षत्रियोविजयीभवेत् वैश्यपुत्रपान्यपनवान्नुतस्य शास्त्रस्यधारणात् ध्या
यह्ययैः श्लोकैः सामश्रुवःप्रश्नेनयोनेकधाप्रार्थयंतेनस्य शूद्रस्यामपिप्रार्थनामा
त्र यदेश्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसुपर्वसु अश्वमेधसहस्रस्यतद्वाननुत्तमःफलंगतो
यस्मिन्देयमयुगास्तेप्रतिपर्वद्विजान्श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलंभवेदितिश्रावा
णीश्रुतिवादः तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थमत्रभवानत्तमत्यतो वरदानमाह श्रुत्वै
तथात्तवत्सोपिप्रीतात्मामुनिभाषिते एवमस्त्वितिहोवाचतमसक्तःस्वयं
भुवे एतत्पराम्निमिभाषितेश्रुत्वायोगीशोपिस्वनिर्मितयमेशास्त्रधारणादिफल
प्रार्थनोन्मीलितमुखपंकजः स्वयंभुवेब्रह्मणोनमस्कृत्यप्रणम्यभवत्याथितं

त्रव्याप्तिर्व्यापकसमानाधिकरण्यरूपेष्वव्याप्यानन्तर्गतद्रव्यमात्रवृत्तित्वरूपाकेवला
न्वयिधर्मस्य शक्यत्वस्यैतावच्छेदकत्वं यत्र तत्राप्रसिद्धेः एवं चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्ति
विशिष्टपर्याप्त्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वसंबंधवत्त्वमिति चेन्नहिंस्या
काशेनद्वित्वादिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायामप्याकाशद्वित्वादिवाक्याद्द्वित
वोधापत्तिः तथाहि आकाशेनद्वित्वादितः द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते सच तन
स्वव्यापकाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः तादृशसंबंधेनद्वित्ववत्तोः
प्रसिद्धेः अपित्वपर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः एवं च पर्या
प्तिसंबंधेनद्वित्वविशिष्टबुद्धिरेवप्रतिबध्यतेनतु न परंपरासंबंधेनतद्विशिष्ट
बुद्धिरपीति अथकाशेनद्वित्वादि केवलपर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
वच्छेदकभेदेनजावोधयितुंनशक्यते आकाशेघटत्वद्वित्वाद्वित्वपर्याप्तेः मतेन
तत्रतेनसंबंधेनतद्भेदस्यवक्तुमशक्यत्वात् आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्धएवेति चेन्न द्वित्वादिपर्याप्ते

कु॰ त्वभयादिवृत्तिधर्मेणावच्छेदात् भेदत्वावच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेनतद्व
२॰ च्छेदस्य तेन संबंधेन द्वित्वादिमतो भेदस्य च वृत्तिवृत्तौ बाधकाभावस्तेनैव घटपट
यो घटो न द्वाविति प्रयोगस्यापत्ते न च घटपटयोरपि प्रमेये को द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति
वाच्यम् द्विवचनानुपपत्त्या द्वित्वावच्छेदेन द्वित्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदस्या
येन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः न च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेद उद्देश्यतावच्छेदेनैव बोध्यत इति युक्तेः द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्वत्त्वस्या
किंचित्करत्वात् न च घटत्वादेरतिप्रसक्तत्वादिपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् तदवच्छेदे
न द्वित्वावच्छेदस्य संभवतामप्यनुक्तत्वात् प्रकृतसंख्यागतैकत्वाविवक्षायां घटो न द्वावि।
त्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेर्वा द्वि
त्वादिमद्भेदस्यापि प्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकतायाः प्रामाणिकत्वात् प्रतियोगिता
वच्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियामकत्वानियमासिद्धेः अन्यथातिप्रसक्तघ
टत्वादिद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकोपटाविमादिप्रतीतिबलात् वस्तुतस्तु घटत्वादेः २॰

प्रत्येकद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपिद्वित्वापिद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छिन्नावच्छिन्नत्वान्नातिप्रस
क्ततयानवच्छिन्नावच्छेदकत्वमव्याहतमेवाश्रयपर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबंधएवा
प्रामाणिकः कथंतत्संबंधता आकाशोनद्वावितिप्रतीतिस्तुसमवायसंबंधावच्छि
मा
न्नप्रतियोगिताऽवच्छेदकताकभेदविषयिकैवास्तां आकाशादौद्वित्वादिसमवायसत्वे
पिद्वित्वादावेवोभयादिमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोपगमात्तदनवच्छेदकाकाशत्वाव
च्छेदेनतद्वत्त्वेभेदस्यवृत्तौबाधकाभावादितिचेन्नआकाशाविद्वित्वादिवाक्यजन्यशाब्द
बोधस्याप्रमात्वोपपत्तेर्वत्वादृशसंबंधासिद्धेः तादृशबुद्धेः समवायविषयक
त्वेप्रमात्वनिराकरणस्याशक्यत्वात् उद्देश्यतावच्छेदकव्यापिविशिष्टसमवाय
स्यसंसर्गतोपगमेघटाविद्वित्वादिवाक्यस्याप्रमाणत्वापत्तिः समवायसंबंधेनघटा
दिनिष्ठस्यद्वित्वादिसमवायस्यघटादावपिसत्वेनघटत्वाद्यव्याप्यत्वात् नचोद्देश्य
तावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैवसंबंधतास्तुद्वित्वादिसमवायस्यघ
टत्वाद्यदेशव्याप्यत्वयानघटाविद्वित्वादेरप्रमाणत्वमितिवाच्यमएवंसविद्वित्वादेरेव

बु॰ स्यायेवेन वह्नित्वादिसंबंधेनोचितमात्। अथ घटत्वमेव तावत्तापि पर्याप्तिसंबंधस्यावि
श्री॰ लयादौ इति वेन वह्नित्वादिस्यादिस्वरूपसंवह्नित्वादिपर्याप्तिनयाभिमतसिद्धेः। उक्तं च दीधि
तिकृतापि पर्याप्तिस्व अयमेको घटः इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेष
इति समवायस्य नानात्वेन वह्नित्वसमवायएव तत्र पर्याप्तिरेतत्स्वरूपमतिरिक्तपदार्थ
इत्यन्यदेतत्। अथाकाशं न वह्नि इत्यादिप्रतीतिवदाकाशं न वह्नित्ववदिति प्रतीतेः प्र
मात्वस्य वारणाय समवायेन वह्नित्वादिमद्भेद आकाशत्वावच्छेदेन नेष्टो कर्तव्यः। तथा च
पर्याप्तेरवि लक्षणत्वे आकाशं न वह्नि इत्यादिप्रतीतेरप्रमात्वापत्तिरिति चेन्न आका
शं न वह्नित्ववदिति प्रतीतौ समवायावच्छिन्नभेदएव विषयः मत्वपासंबंधावले वा न
तु वह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदः एवं चाकाशत्वावच्छेदेन वह्निर्वच्छिन्नभेदएवाभ्युपेयते न त
त्संबंधावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न वह्नि इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न वह्नित्ववदिति प्रती।
तेर्वाप्रमात्वस्य प्रसंग इति। अथोदकत्वाद्यपर्याप्तिवह्नित्वादिसंबंधेन तेयत्र वह्निवदितो वह्नि
प्रतीत्याशाचे शक्ति तावच्छेदकीभूतयवत्त्वदिरत्नत्वाद्येवह्नित्वादिहयमेवप्रसतत्वं ३१

नन्तु यवत्वद्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छिन्नादिकं न तथा चैकैकयवत्वद्वित्वादिनान्वयेन तथाप्रयो
गानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपमुभया
दिनिष्ठसाहित्यं द्वंद्वसमासार्थो वाच्यः तथा च मीमांसकमतप्रवेशादिति चेन्न यत्रैक
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकता न तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः सं
सर्गतानियमः यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवलपर्याप्तिः समवाय एव वा संसर्ग इति
स्वीकारात् विनैव साहित्यमन्वयितावच्छेदकतामेकैकतान्वयेन यवत्वद्वित्वाद्यवच्छि
दिप्रयोगोपपत्तेः न चैवमेकैकयवत्वद्वित्वान्वयेनापि यवौ द्वित्वादिति प्रयो
गापत्तिः तादृशवाक्यद्वयविषयसमूहालम्बनजन्यसमूहालम्बनशाब्दबुद्धेर्नी
नाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतावगाहित्वासंभवादिति
वाच्यं यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारितानादिप्रकारतातत्रैव शुद्धा
याः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतया भानात् यवत्वद्वित्वादिनानावाक्यजन्यस
मूहालम्बनशाब्दबोधे विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुद्देश्यतावच्छेदकयवत्वादिव्याप्ति

कु॰ ३९ विशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमेनैकपदवत्त्वादिना मर्यादात्तथाप्रयोगासंभवा
त्पदवत्त्वादिविशिष्टादिसमासेन बहुवचनेन पदवत्त्वादिघटितेन नानाविशेष्यतानि
रूपितैकवह्नित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समूहा।
लम्बनानात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावात् यथा हि समूहालम्बना
को नात्मके वह्नी चैत्रः ऊर्द्धलीलावकता नानाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकार
तानिरूपितैकविशेष्यतानवस्थानवस्थाविधेयपदवत्त्वादिविशिष्टाकारके नानाविशेष्यकैक।
विशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदेऽप्यभिन्नैव वह्नित्वादिप्रकारता तन्मध्यासमूहालम्बनत्व
शदि हैलक्षण्यानुपपत्तेः समासघटकपदवत्त्वादियदानामेकवाक्यतानुपपत्तिश्च तत्त्वयो।
ज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपितया विषयतानन्वयोजकत्वसैव तदेक
वाक्यतापदार्थत्वात् न चैतादृशैकवाक्यताविरहे दाननिविरहे नयासतिसमासस्यै
वानुपपत्तिः पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां समासवार
णाय समर्थपदयोरेव समासानुशासनात् सामर्थ्यस्य च निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् ३२

जलपृथिव्योः स्नेहगंधाविमादिनोपि न जले स्नेहः पृथिव्यां गंध इत्याकारकसमूहालं
बनबोधः किंतु तद्विलक्षणो द्वित्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवीत्वावच्छि
न्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयताप्रकारतानिरूपितेयत्तद्वित्वादिति
पृथक्त्वावच्छेदकरूपैकप्रकारतानिरूपकस्नेहत्वगंधत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताद्व
यं तद्धानिनिबोधः अतो न तत्रापि एकवाक्यताभंगः चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्या
तार्थद्वित्वादिप्रकारेणाभासमाने चैत्रो भयादौ गमनाश्रयत्वान्वये निरुक्तैकवाक्य
तासंभवेपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वाद समासः तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वि
त्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगीसमूहालंबनात्मकबोधः इति तु न सम्यक् तथा सत्य
कपुत्रकाप्येकैकचैत्रमैत्रतात्पर्येणान्तथाप्रयोगानुपपत्तेः आख्यातोपस्थापितद्वि
त्वादिकमुभयादिरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवान्वेतीति अतएव चैत्रो
न प्रयोगादर्शनात् क्रियापदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमोपि वचन
द्वयादितात्पर्येणाप्रवृत्तिकृष्टन इत्यादयो न प्रयोगाः एकवचनांतक्रियापदघटिताः

जै

वा ३३

ष्टविशेष्यवाचकप्रयोगाएवमाधुनिकानां तत्त्वशक्तौ त्वेनप्रयोगाः अथैकघटव्यक्तेरेवैतद्
शवृत्तिताग्रहदशायामेतत्परोक्षः घटाः संतीत्यादयः कथंनप्रयोगाः घटादौ घटत्वादिव्याप्तिविशिष्ट
पर्याप्तिसंबंधेनहिवस्तुस्वरूपसंबंधेनैतद्देशवृत्तिताश्रयत्वादेर्बाधात् नैवंहित्वेनोपस्थितेषो
रेवव्यक्त्योरेवेत्वेनोपस्थितासवहुत्वविधेयान्वयाद्यनंतरेषुतद्देशवृत्तिताश्रयत्वबाधात्तता
दृशप्रयोगाइतिवाच्यंव्यक्त्यंतरेयोग्यतयातादृशविधेयान्वयावगाहिनयकघटेदवगाहिनोवा
पस्थितत्वेनोवाधकाभावात्पातात्पर्येणतथाप्रयोगस्यदुर्वारत्वात् नचव्यासज्यवृत्तिधर्मोप
गान्वयितावच्छेदकत्वरूपावस्त्वनयितावच्छेदकस्यपर्याप्तिस्तावतामेवपदार्थांतरेणान्वय
इतिव्युत्पत्तिस्तन्निर्वाहायतादृशपर्याप्तिविरहान्नप्रवोधजनकसामग्र्यभयादिविषयक
पदार्थांतरान्वयबुद्धित्वमेवजन्यतावच्छेदकंवक्तव्यमितिद्वित्वादिनैकघटादिमात्रविषयकेन
दृशवृत्तित्वान्वयबोधोनसंभवतीतिनतादृशबोधतात्पर्येणतादृशप्रयोगापत्तिरितिवाच्यंयोग्य
ताभ्रमेगगकाशावनत्वइत्यादिवाक्यात्द्वित्वादिनैकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थांतरान्वयबो ३३
धात्तादृशव्युत्पत्तेस्तन्निर्वाहककार्यकारणभावस्यकल्पनासंभवात् पतद्वित्वावच्छिन्नोद्देश्य

ताकत्ववाद्युद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतो विधेयसंसर्गभानम् इति व्युत्पत्तिः यत्र
वोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यापकत्वमप्रसिद्धं तत्राविवक्षितः प्रसिद्धातो
तद्घटकपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां भानसंभवात् पीतशंखो वास्ति इत्यादौ लाघ
व्युत्पत्तिभंगः एवं चैकघटादिव्यक्तिमापरस्यां वृत्तौ घटौ स्तः इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यप्रसंगघटमे
व उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकतायास्तादृशवाक्यप्रतिपाद्याया विधेय
संसर्गे बाधादिति तदपि तुच्छं घनघटौ स्तः इत्यादावंशतो द्वित्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्र धौं
तियोगितानवच्छेदकस्यैत्वे द्वित्ववद्वादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव
तदधिकरणवृत्तियघटादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन तत्तद्विधेयसंसर्गे बाधात् यद
वृत्त्याधिकरणपरतादृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः तत्तद्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि एंप्पा
तानवच्छेदकत्वस्य तत्तद्विधेयसंसर्गतावच्छेदके मानोपगमस्तन्न संभवति तत्तद्वित्वत्वेनानुपा
तानवच्छेदकत्वस्य तत्तद्विधेयसंसर्गतावच्छेदके ... तन्नद्वेषेणागास्थितिनोपेक्षितेन निवाच्यं तत्तत्संसर्गा
सितेः नवतदवच्छिन्नसंसर्गत्वपाभावेनैतन्न

गो.
बु.
२५ ॥

न्यू

वच्छिन्नतत्[illegible]कारतानिरूपितत्वद्विशेष्यतानाशालिशाब्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्यतानेसंस
र्गस्यविशेषणतयातद्भानानिर्वाहायसंसर्गघटकीभूतस्येतरपिशाब्दबोधात् शाणावच्छेदकता
त् प्रकृतसंसर्गैकपदार्थविशिष्टापरपदार्थपरत्वज्ञानस्यप्रकृतवाक्यार्थविषयतयाप्राग
संभवेनोपदर्शिततात्पर्यज्ञानस्यैवशाब्दबोधहेतुतोपगमात् एवंवाक्यार्थघटकसंसर्गस्यान
नुगमेनानुघटोऽस्तीत्यादौवाक्यभेदप्रसंगाच्च ॥ अत्रोच्यतेव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यता
कशाब्दबुद्धौस्तत्वाप्यतादशायधर्मेवत्वमपिविधेयस्यसंसर्गतयाभासतइत्यभ्युपगन्तिः व्याप्यत्वं
वत्तद्वदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिवि धेयकस्थलेतादृशधर्मवत्वंवोद्देश्यतावच्छेदकताघटक
मेवंचैतेनवोधेत्रघटोऽस्तीत्यादौवर्तद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्यतद्वदन्यावृत्तित्वरूप
व्याप्तिसत्वेनतद्रूपस्यैकघटव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे घटपदादिनिष्ठ[illegible]दितमेवघटत्वव्या
प्यपर्याप्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नतदवच्छिन्नत्वंवाधितमितितन्नतादृशवाक्य
स्यप्रामाण्यं अधिकरणस्य[illegible]घटत्वादिव्याप्यद्धितमेवतत्वेनघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबंधे २५

दृष्टिमत्वेव

येन तद्वत्त्वं घटादावबाधितमेवेति तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहः केवलान्वयिविधेयकस्य
लेवद्भिन्नत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वमेव संसर्गो घटके केवलान्वयिनादृशव्यापकतया अप्रसक्त
त्वात् न तु तत्तद्भिन्नत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषावकाशः घटावाशः नयति चैत्र
त्वादौ वैवक्तृकानयनादिव्याप्याद्भिन्नादिमन्निष्ठनिरूपकताकाथ सवादिसंबंधेन कर्मता
दौ घटादेरन्वयोपपत्त्यत्र स्तिन चैत्रादावेक घटादिव्यक्ति मात्रानयनकर्तृत्वेपि तादृशप्रयोगः द्वि
त्वादिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूत घटत्वादिव्याप्यधर्मासिसंबंधेन वा येन तेन चैत्रस्य घटादि दि
मद्भिन्नैकघटादिव्यक्त्यानयनकर्तृत्वेपि तादृशप्रयोगः एवमत्र ग्राम्यत्वम् यत्रैक क्षत्रियधर्मादि
धं त्वा ँ तत्संबंधितावच्छेदकतया भासते तेन मोभयादिष्वेव पदार्थो न तु रानयः यत्रैकमात्रवृत्तित्वया
तत्रैकेनापीति व्युत्पत्तिभेदानुसरणात्कार्यकारणभाववैचित्र्योपगमात्तु सर्वजनसम्मतापि
वदेत्ति अप्रयपदादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मताभिन्नैवेति प्रतिसंदधानस्यैकोपि घटावानय

उ॰
प्र॰
२५

नीतिवाक्यात्तदृद्बोधानुपपत्तेः न स्वकर्मतात्वावच्छेदेन येन तासंसर्गावच्छिन्नशक्तियोगिना
कस्यादृत्वावच्छिन्नप्रकारकाभावस्यानिश्चयसंभवात्तस्य वह्निमदादिवानादृशसंसर्गकघटादिविशि
ष्टधीविरोधित्वादिति चेन्न उभयत्वाद्यवच्छि न्नाभाववत्ताज्ञाने उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधेय
त्वसंसर्गावगाहित्वाज्ञानमेव प्रतिबन्धकमिति न तु केवलं विशेष्यविशेषण मितिरीत्या जायमान
मुभयत्वादिविशिष्टज्ञानमतो विशेषदर्शिनां तादृशवाक्यादाधेयत्वांशे उभयत्वाद्यवच्छि
न्ननिरूपितावगाहि भ्रमात्मकं ज्ञानं न भवत्येवापि तु तदंशे तदनवगाहि प्रमात्मकं ज्ञानमि
ति उभयादिकर्तृत्वावेकस्मिन्नप्येवमत्र प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगा
हिज्ञानस्य भ्रमत्वमिष्टमेव येये संख्याव्याप्यकत्वत्यर्थतावच्छेदकगतान्वविमतीयतेन यथा सं
पञ्चावाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यासंख्याप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायामेवा
न्वेति यथा शतमेकं द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादौ शतत्वादावेवैकत्वद्वित्व ।

बहुत्वानामन्वयः अत एवैकशतद्विशतादितात्पर्येण शतानीति न प्रयोगः तत्र
प्रकृत्यर्थशतस्य बहुत्वान्वययोग्यत्वेपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वान्वय
एव बहुवचनस्य साकांक्षत्वात् तत्र च योग्यताविरहात् नचैकशतेपि नानाशुक्षी
पायेत्वाद्वहित्वस्य नाशतत्वसंभवादेकशतनिष्ठशतत्वेपि बहुत्वान्वययोग्यता ऽ
त्वेनैवेति वाच्यं परस्परसमानाधिकरणपर्याप्तिबहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरबहु
वचनार्थत्वात् तादृशबहुत्वस्यैकशतादिवृत्तित्वात् नानाशतत्वादौ बाधात् अथवा
तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थः परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिरे
वाकांक्षानिरूपकरूपसंबंधः यत्तु द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादौ संख्यैव शतादि
शब्दार्थः ननु संख्येयं संख्येयस्य द्व्यर्थेनेविभक्तायाः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्य
योविसनुशासनविरोधात् द्विवचनादिसायुज्यानुपपत्तेः गवां शतानीत्यादौ ष।
प्रार्थान्वयानुपपत्तेश्च नत्वाभेदः षष्ठ्यर्थः तथा सति ब्राह्मणादशतस्य न ब्राह्मण
नोदशेत्वापिस्यात् अस्माकं तावत् शतः संख्याः संख्येयेव नैते अतः परं संख्येयो।

सु.
३८

वेस्त्वनुशासनात् दशादिशब्दानां शतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावात् दशत्वा
दिसंख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्तच्छब्दार्थान्वयासंभवे तत्तद्गुणप्रयोगइति
तद्गततत्वगवांशतानीत्यादौ संख्यायाः प्राधान्येन शतादिशब्दवाच्यत्वेन गवांशतेदशा।
दित्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्यायाः दानादिकर्मत्वेऽन्वयोपपत्तये प्राधान्येनान्वयप
त्तेः गवांशतं शुक्लानित्यादौ संख्यायां शुक्लादिभेदान्वययोग्यताविरहात् तदनुपप
त्तेस्तु तस्माद् दशादिशब्दवत् शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव न तु या।
र्मिविशेषणांतानापन्नसंख्यावाचकाः स्वार्थैकदेशेपि संख्यायां स्वप्रकृतिकविभ
त्यर्थसंख्यान्वयसौकर्यात्तनयाः स्वप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबंधान्वयेसौकर्यात्तनयाच
तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः एतेन दशादिशब्दानां तथात्वे दशादिशब्दलक्षणतापत्ते
णात्वलक्षणानादशेत्यादिप्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्रवाचकताप्रवाद इति।
विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः संख्यार्थे द्विबहुत्वेस्त इत्यनुशासन
स्यापि दार्शितनयुक्तितोग्राहकत्वमित्यवधेयं एकद्विबहुशब्देभ्यस्त्वेकवचनद्विवचनवचना

पू.

त्तिनसंख्याबोधकतिङ्देशपेनावच्छेदकविधेयपर्यायैक्येनैकत्वादिविशिष्टेणकत्वा
पत्त्वयेनिराकांक्षत्वादितितत्रप्रथमाप्रयोगः स्राधुत्वमात्रायनिस्तबहुवचा
नांनाबादिशब्देभ्यः परं प्रथमाबहुवचनानामपिकिंचिन्निरर्थकत्वमेवयत्रैकत्व
क्तिमात्रतात्पर्येणतादृशशब्दैः प्रयुज्यतेतत्रबहुत्वेनत्वपर्यायप्यतावित्यहात य
त्र तत्कृतगुणादिसाधारणबहुत्वस्यतत्रान्वयइतितन्नशोभनंप्रकृतसर्येतावच्छेद
कत्वाप्रपर्याप्तिसंबंधेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्यव्युत्पन्नत्वात्तादृशसंबंधेनत
थाविधबहुत्वान्वयेयोग्यताविरहात अन्यथोदासीनघटपटादिसाधारणब
हुत्वस्यान्वयसंभवेनतत्कृतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याकिंचित्करत्वा
त् अथाजहत्स्वार्थलक्षणयागुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्नमेवप्रकृत्यर्थइतिचे
न्न हि बहुत्वेनभासमानेष्वपिगुणादिषुपदार्थैकदेशान्वयः स्यात तथाच अपो
द्रव्याणिदाराश्चात्रनगृहेसंतीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तेः गुणादिषुद्रव्या
भेदग्रहेतिनादेश्चवाथइतिसंख्यार्थपरतादृशशब्दानांबहुवचनान्ततानुप

व्यु. ३२

यत्ते स्त्वेति न किंविशेषणत्व घटादिपदार्थैकत्वे द्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वेऽपि घटस्य
त्वादेव तदुत्तरमेकवचनद्विवचनेन प्रयुज्यते इति ध्येयं अथ यत्रैकवचनस्यैक
त्वार्थेऽपि विवक्षितेति निष्कर्षोऽनुसारिणः घटो नीलादेः सत्त्वेकवचनादेव संख्याभा
नसंभवात् तमैत्रेण दृष्टो घट इत्यादिस्थलानुरोधेन तस्य न बोधकतायां अत्र च पक
त्वात् न चैकवचनत्वेनानुगतेनैव एकत्व शक्तत्वात् तिङ एकवचनस्यापि एकत्व वाच
कत्वमस्त्वनामिति वाच्यं एकवचनत्वस्यैकत्व शक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव नि
कृतत्वात् अस्तु वा तेन रूपेण तिङ एकवचनस्यापि एकत्वे शक्तिस्तथापि तत्र न्या
योपस्थितेः शाब्दबोधोपयोगित्वे मानाभावः न हि सामान्यतः एकवचनत्वात् एक
त्वोपस्थितित्वेन तत्त्वावबोधसंभवति तत्र घटस्यैकत्वागृहीतस्य पदवृत्ति
कस्मृतेः स्वपदप्रकृतिघटादिपदोपदोपस्थाप्य घटादौ घटादिपदोत्तराः स्वादिप
दोपस्थाप्यैकत्वान्वयबोधप्रसंगः किं तत्स्वपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुप
स्थितित्वादिनैव तद्घासति घटादिपदोत्तरस्वपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषात्मका

कोत्वात्वानवच्छिन्नार्थाश्चदाद्विकत्वान्वयबोधसामग्रीसत्त्वादिप्रकारकधीज
नोपस्थितेरेवानभीप्सितत्वात् इष्टापत्तेरनवकाशात् एवं चैत्रत्वादिपदत्वप्रकारका।
त्वात् तज्जन्योपस्थितिर्नैव नत्वाद्युद्देश्यतेत्वे मानाभाव इति यत्त्वतिवादे: संख्यानभिधा
यकत्वे चैत्र: पचति तंडुलं चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदात्तृती
याद्वितीययोरापत्ति: कर्तृकर्मगतसंख्याया अनभिधाने कर्तृकरणयोस्तृतीयेति
कर्मणि द्वितीयेति सूत्राभ्यां तयोरनुशासनात् नैयायिकमते लकारस्य कर्तृकर्मा।
वाचकत्वात् तदनभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वासंभवात् तत्त्वकर्त्रादि
गतसंख्यानभिधानमेव वक्तव्यं कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयानियामकं चैत्रेण प
च्यते तंडुल इत्यादिस्थलेऽपि लकारस्य चैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वात् एकत्वादि
नापकत्वादितापकत्वादि तापकत्वादि सामानस्यैकवचनाद्यभिधेयत्वादिति वा।
ध्येयत्वस्य तत्संख्यानभिधायकत्वप्रकृतेन न तत्तत्संख्यानिरूपकत्वानिरूपकत्वेऽपि
तत्तद्विशेष्यकसंख्यानप्रकारकशाब्दबोधानुकूलत्वमेव तथा च कर्त्रादिविशेष्य

श्रु. कसंख्यान्वयबोधाजनककलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदान्तरतीपादयो
३८ भवंतिइत्यत्रतदनुशासनतात्पर्यम् चैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यादौचैत्रादिविशेष्य
कसंख्यान्वयबोधजनकत्वंतत्साख्यातस्यस्त्र्याख्यातार्थभावनायापत्वान्वयस्तद्विशेष्य
कसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेनजननात् तादृशान्वयविशेष्यस्यप्रथमान्तपदोपस्था
प्यपुत्र चैत्रः पचतितंडुलमित्यादौचैत्रादिः साक्षादेवभावनाविशेष्यः चैत्रेणपच्य
तेतंडुलइत्यादौतंडुलादिस्तुपरंपरयाचैत्रनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तंडुलइ
त्याकारकबोधस्यतत्रोदयात् तस्मात्त्रिवादेरपिसंख्याबोधकत्वमावश्यकमेवे
तितत्रविचारसहं तथाहिकर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधानुकूलत्वंयदितादृशबो
धोपकस्थानविषयत्वाभावस्तदापत्रतादृशत्वादिज्ञानेनसहकार्येनत्वविरहता
दृशबोधोत्पत्तिनः तथोगेनत्नीयायापत्तिः यदिचतादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वा
तविषयकत्वाभावस्तदार्थकादिसमभिव्याहृतात्मनेपदादिज्ञानस्यापितादृश
बोधस्वरूपयोग्यत्वात्स्वरूपयोग्यज्ञानानिविषयाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः ॥

ग्रथ्यकर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजनकतावच्छेद
कविषयितानिरूपकत्वमेव तादृशबोधानुकूलत्वं चैत्रः पचतीत्यादिवाक्यघटा
कतिबादिविषयिताचैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपिता
जनकतावच्छेदिकातादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिः
वादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात् चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतादिविषयिता
च न तादृशी चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादृशपदज्ञानत्वेन तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छि
त्रि हे न्नं प्रति हेतुत्वात्तन्न च चैत्रः पचते इत्यादिवाक्यात् चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्यान्वयबो
धस्य चैत्रपदसमभिव्याहृततादिपदज्ञानत्वेनापि तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतु
दुष्टन ताः त्वान्तैवेति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति वाक्यघटकीभूततादिपदं इति वाक्यघटकीभू
ततादिपदविषयितातादृश्येवेति वाच्यं चैत्रेण पचते चैत्रः पच्यते इत्यादिवाक्या
च्चैत्रविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात् तद्विशेष्यकतदुभ
यान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतत्वघटितादिविकरणोत्तरत्वनाद्याख्या

स्फु.
३५

तथदत्तानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादिवाक्यं घकतादृशीनां तादृशसम
भिव्याहारादिशून्यतया न हि घपितया श्रुता तादृशानां तत्र चैत्रः पच्यत इत्यादितः तंडु
लः पच्यते इत्यादितश्च चैत्रतंडुलविशेष्यकसंख्यान्वयबोधो यस्मात् चैत्रः पच्यते तं
डुल इत्यत्रोभयविशेष्यककसंख्यान्वयबोधोपपि समभिव्याहारस्तानविषयिता
यास्ते इत्यादौ सत्वेन कर्तृकर्मणोः स्तत्तीयाद्वितीयपयोरसमस्तावपि न तादृशवाक्य
श्रुत्वा: प्रयुंजते कर्त्रीर सादृश्यकर्माणि वदर्शितपदेप्रयाप्युगपत् भावनाविशे
ष्याकं न यबोधजनकतया श्राख्यातस्याप्युभयतया तादृशवाक्यादुभयविशेष्य
कबोधास्संभवात् न वाकांक्षायोग्यतासत्ताममस्ताकथं तादृशान्वयबोध इति वा
च्यं ग्राममेकविधान्वयबोधः स्वविधान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकताया एव
तस्यैवाप्रतिबंधकत्वोपगमात् न च तंडुलः पच्यते चैत्रेण तंडुले पच्यते चैत्र इत्या
दिवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनतद्रूपायामपि उभय विधान्वयबोधानुप
पत्तिरिति वाच्यं तादृशैकविधान्वयबोधे तादृशान्यविधान्वयप्रत्वेनागृह्यमा।

णत्वयाविधानात्धर्मिकप्रकृतान्वयबोधपर्यवसानस्यहेतुतयाचैत्रः पचति
तंडुलइत्यादिवाक्यात्तयाविधान्वयबोधवारणस्यदर्शितवाक्यद्वयात्तदुपपादन
स्यचशक्यत्वात् नचनिरुक्तसंख्यानभिधानस्यतृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रे।
णस्वदश्यते चैत्रःस्वदश्यतीत्यादौतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः कर्त्रादिविशे।
ष्यकान्वयबोधौपयिकाकांक्षाशालित्वविषयत्वानिरूपकत्वस्यतत्राख्यातेस्सत्वा
दितिवाच्यं कर्त्रादिपरयत्स्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वाव
च्छिन्नप्रयोजकविषयत्वानिरूपकत्वस्यदोनत्वन्तृतीयादिविभक्तिविशेषेत्वनियमो
पगमेनप्रथमस्यलेचैत्रपदस्यपदाख्यातपदयोर्द्वितीयेचनस्यचैत्रपदाख्यातप
द्वयोः समभिव्याहारस्यैवतद्विशेषप्रकारकाख्यातान्वयबोधप्रयोजकतयाक्रमेणचैत्रपद
स्वपदाभ्यांतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तेरनवकाशादिवेत् अनभिहितइत्यधिका
रेकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्यनुशासनस्यकिंप्रयोजनमितिवाच्यं चैत्रः पचतितंडु
लःपच्यतइत्यादौचैत्रतंडुलपदाभ्यांतृतीयाद्वितीययोरप्रयोगइतिचेत्तत्किंमा।

शु.
३

णसंख्यादिव्यापेन तदोदृशेनानुशासनस्य न्याय्यविधेयप्रयोगविरोधित्वेनैतदभावा
त्तत्प्रयुक्तः स्यात न चैवं संभवति पचति पच्यते इत्यादौ क्रियायां कर्तृकर्मवाचकप
दोत्तरवर्तितृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्य तत्कर्मत्वादिबोधोपधायकोद्धाराद्धि तत्तत्वादिरू
पस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति चेन्न हि उक्तनियमपरतयापि नतरां स्वलाभः प्रथा
ख्येन चैत्रतंडुलादिपदं तन्नदात्म्यनपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतंडुलादिवि
शेष्यकत्वस्य दात्म्यातार्थसत्वोभयप्रयोजकतया चैत्रेण पचति तंडुलं पच्यते इ
त्यादिवाक्यघटकचैत्रतंडुलादिघटितवादिपदयोः समभिव्याहारस्यानयानेन
रूपघटकतृतीययोः साधुत्वस्योक्तनियमाव्यावर्त्यत्वात् तस्मान्मुख्यमेककार्यार
णकर्तृत्वकर्मत्वकर्मत्वयोः कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकारानुपहितस्मा
रोपनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयानियामकं शिरोमणिभिरमैवनिर्भरोविहितः
लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तद्वाचकत्वेन निष्टत्वस्य निरूपकत्वं वा अन्यथा ते
पदस्याप्याख्यातत्वादिना वा कृत्यादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकता कर्तृत्वाना

गा

भिधायकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः तद्व्यापारबोधौपयिकौदासीन्यमेव तत्र चैत्रेणप
च्यते तण्डुल इत्यादौ चाख्यातस्य कृत्यादिवाचकत्वेपि तद्व्यापारबोधप्रयोजकाकांक्षा।
णादिस्थले तत्रोदासीनमेव चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कृत्यादिबोधनसंभवात् चैतादृशा
कांक्षाया अकल्पनादित्यपि न चैत्रेण पच्यत इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेः पच्यते चैत्र
इत्यत्र चैत्रादेः पाककृतेः केवलात्मनेपदत इत्यादि तत्र मुख्यविशेष्यतस्या बोधानुरो।
धात्तादृशाख्यातधात्वोस्तत्पूर्वीविशेषकृत्याकांक्षायाः कृतिबोधौपयिकत्वान्न चा
समभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहात् तृतीयाप्रकृतिप्रत्यययोस्तु पूर्वकांक्षानतस
समभिव्याहार इति वाच्यम् तथा सति चैत्रेण पचतीत्यादावपि तृतीयादेः साधुत्वाप
त्तेः तादृशचैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधानौपयिकत्वात् मैत्रे
ण विजेष्यते चैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विजेष्यते मैत्र इत्यादितो मैत्रकृतिबोधा
त्तादृशाख्यातमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधौपयिकत्वात् किं तत्र मान्यथे
त्युक्तमेव तथा च चैत्रेण पच्यत इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया।

सु॰ साधुरेव चैत्रेण पच्यते साद्यावाख्यातस्यार्थो विवक्षायां तृतीया घः साधुत्वेपि परस्मैप
४१ दस्य साधुत्वात्तत्प्रयोगः परस्मैपदस्य साधुत्वे च यथा [illegible] शेषस्य प्रत्ययेत्वावि ३
वक्षितो भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदात् आख्यातार्थो विवक्षायां न चैत्रेण पच्य
तइत्यादि प्रयोगाश्चाद्विविकरणस्य साधुत्वात् कर्तृत्वतात्पर्यकस्य च यथा नकयोगप
युक्तस्य साधुत्वात् कर्तृत्वकर्मत्वाभयतात्पर्येण चैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादयो न प्रयोगाः प्र
योगात्तदेकतरबोधे। नपचतेनतं समाणाख्यातधर्मिकप्रकृतात्वपबोधपबोधपर
त्वस्यात्मनस्य हेतुत्वात् चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ कर्तृवाचकाख्यातस्य तत्समर्थग्रहेक
र्मत्वात्वपबोधोपि न भवत्येव श्रयपक्वानि भुंक्ते चैत्रः ओदनः पक्वा भुज्यत इत्यादौ हेतुता।
क्रमेण कर्तृत्वकर्मत्वाभिधानाद्वैत्रपदौदनपदाभ्युत्तरं तृतीया द्वितीये न कथं स्या
तो न च कृत्वानभिधानेप्याख्यातेन तदर्थंभिधानान्नानभिहितत्वे समभिव्याहृता।
पदाभिधेयपरत्वसामान्याभावस्यानभिहितपदेन विवक्षणात् समभिव्याहृते
तिकारणाच्चैत्रेण गम्यते ग्रामः स्त्रमैत्रो गच्छतीत्यादौ गच्छतीत्यादौ न तृतीया।

द्वितीययोरनुपपत्तिः गच्छतिग्राममतङ्गमात्मतस्मतननपदासमभिव्याहृतत्वादि
तिवाच्यत्वेनतथात्वात्भुंजानेनचैत्रेणपच्यतेभोक्तव्यमोदनंपचतीत्यादौतृतीययोरनु
पपत्तिः कृताकर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात्कृतात्रभोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोर
भिधानेपिपाककर्तृत्वतत्कर्मत्वंचानभिहितमेवेतिचेन्नप्रकृतेपितदनभिहितमे
वनचप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वाद्यनभिधानेतृतीयादेः साधुत्वेतिउ
क्तंप्रधानशब्दस्याभिधानेगुणशक्तिः प्रधानवत्प्रकाशनइतिशक्तिः कर्तृत्वादिरिति
तिवाच्यम् तथापिचैत्रेणदृश्यमानेघटेमैत्रः एतद्दृश्यमानेघटेमैत्रः पश्यतीत्या
दौज्ञानभेदेनविषयताभेदाभावाच्चैत्रदर्शनेमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूप
कर्मतायाः कृताभिधानाद्द्वितीयानुपपत्तिरितिचेन्नतत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषण
तामात्रेणकर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षयाएवतदनभिधानपदार्थत्वात् ततत्प्रातिप
दिकार्थविशेष्यतयाकर्तृत्वकर्मत्वादिविभक्तेः साधुत्वमित्यर्थेनासमर्थस्यपदस्यवसि
तत्वात्शेषमाख्यातार्थविचारेविवेचारेविवेचयिष्यतइत्यलमधिकेन आख्यात

श्रु

स्यांद्विवचनबहुवचनयोः संख्याबोधकत्वमावश्यकं चैत्रौ मैत्रश्च गच्छतश्चैत्रौ मैत्रौ दे
वदत्तश्च गच्छन्तीत्यादौ द्वित्वबहुत्वबोधकत्वयोः भावात्तत्र त्वन्मते स्वैकवचनस्यैव द्वि
त्वबहुत्वादौ लक्षणापत्तिरिति वाच्यं प्रातुशासनिकानतिरिक्तेषु स्वविभक्तेर्लक्षणाया।
प्रयोगात् अन्यथा चैत्रौ मैत्रश्च गच्छत इत्यादिवक्तेऽपि लक्षणायैव स्याद्द्वित्वादि
बोधनसंभवात् औजसादिरूपाद्विशिष्टानि तद्वारा द्वित्वादिबोधनिर्वाहाय त्वन्मते स्वादिसा
दिसूत्रे णौजसादिस्थाने स्वाधानेऽप्यविधानस्य वैयर्थ्यात् चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य।
द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे तत्प्रकृत्यर्थमैत्रादिसाधारणद्वित्वादिबोधस्यानुपपत्तिरिति वि
रोधेनानुपपत्तेश्च संख्यान्वार्थसंख्यान्वयबोधे च समानविशेष्यकत्वं तदर्थभावना
न्वयबोधसामग्रीप्रतिबन्धकीभावात् यथा यथादिग्रहकाले न नामार्थादिग्रहरूपकाले चो
त्पत्स्यले बोत्पत्स्यले द्वितीयान्वयबोधाज्ञावनायाश्च विशेष्यत्वाद्वर्थोद्देश्यतान्वया
द्वैतादृशयसामग्र्याः संख्यान्वयबुद्धितावच्छिन्नप्रतिबन्धात्तेनाहेतनातदर्थत्वस्य
पि ग्राह्यत्वत्जन्मसंख्या पर्यवसितयोस्तनानाविशेषादित्यदितसामग्रीभावनात

वत्त्वादि द्वित्वबोधस्य कदाप्यजननात् संख्यान्वयबोधसाधारणभावनान्वयबोधता
वच्छिन्नहेतूनामपि नादृशसामग्रीघटकत्वेनापत्त्यभावात् न चैतादृशकारण
तो भावनान्वयबुद्धित्वे संख्यान्वयबुद्धित्वव्याजन्यतावच्छेदकरूपे यत इत्यवि।
निगमनाविरहः संख्यामतिद्वित्वधीकृत्सापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धता
त्वद्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकतासंभवादित्यादिक। अथ गुणादिवाचकपदो।
त्तरद्विवचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिबोधकता संख्याया गुणत्वेन गुणा।
दौ बाधात् न च तत्रस्था अयसमवेतत्वसंबंधेन द्रव्यगतद्वित्वादिकमेव भासत
इति वाच्यं एकवृत्तावृत्तिना तादृशसंबंधेन द्वित्वादेः पर्याप्ततयैकमात्रानन्वयेऽपि।
पि द्विवचनानुपपत्तेरिति चेन्न अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तत्र द्विवचनादिना।
बोध्यते न चैकमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छे
दकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेन प्रकृत्यर्थे नेति अन्वय अत्र पर्याप्तिसंबंधो।
नेति नद्वंद्वादस्य नोक्तदोष इति विडर्थपरामर्शः इति प्रथमा कर्मणि द्विती

व्यु
७३

येऽन्वनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थः तत्र कर्मपदस्य धर्ममात्रपरत्वात् समभ्यावा
चकत्वार्थकत्वात् कर्मणा ग्रुवत् तथात्वं कर्मणि तामार्थस्य ग्रामादेः भेदान्वयसंभवे
पि धात्वार्थगमनादिना तदन्वयासंभवाद् द्वौ एवाच्चकर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वं
तत्र च क्रिया धात्वर्थ्यैर्लभ्यते जन्यजनकभावस्य चाविनैव पदार्थत्वं संसर्गमर्यादया
भानं संभवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः न च संयोगविभागरूपफलमपि धात्व
लभ्यमेव गामिन्यजिप्रभृतीनां तदवच्छिन्नसंदादिरूपव्यापारवाचकत्वादिति वा
च्यं व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात् फलविशेषान्वयबोधे च धात्वविशेषजन्योपा
स्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं
गच्छतीत्यादौ च स्पन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतं ग्रामं ग
च्छतीत्यादिवद् ग्रामं स्पन्दते इत्यादयो न प्रयोगाः द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दा
दावेव फलान्वयबोधकत्वात् स्पन्दिप्रभृत्युपस्थापिते न तस्मिन् द्वितीयादिना फला
न्वयबोधजननासंभवात् न हि येन केनचिदुपस्थापितयोरेवार्थयोः परस्परमन्व

वः प्रतीयते तेन घासनिचटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपि चटकर्मत्वाद्योः परस्प
रमन्वयबोधप्रसंगात् कृञादिसमानार्थककधातूपस्थाप्यफलेविषयितात्मकद्वि
तीयार्थकान्वयसंभवेन चटं करोतीति वत् चटं पततन्नित्यादिप्रयोगप्रसंगाच्च प्र
पित्वपयोर्घटशाब्दबोधः अकोत्ताद्वितीयादेर्गम्यादिना कृञादिनाव कास्मतो
न त्वतन्त्समानार्थकेनापि स्पंदिप्रभृतिनेति न चाकांक्षावशसमभिव्याहारः सत्वगा
म्यादिनेव स्पंदादिनापि समानप्रवेति वाच्यम् यतो द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहा
रस्यैव फलवलाद्वत्वयवो धौपयिकत्वमुपगम्यते न तु स्पंदिप्रभृतिसमभिव्याहार
स्येति न व्याहारस्येति न तस्याकांक्षावमन्वयबोधौपयिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वा
त् एवं समानार्थकत्वेपि गम्यादेरिव न स्पंदादेः सकर्मत्वव्यवहारः फलानिष्ठबो
धौपयिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वात् अत एवं समानार्थकत्वेपि गम्यादेरिवन
स्पंदादेः सकर्मत्वव्यवहारः फलानिष्ठव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव नतिप्रापकत्वात्
अग्रथ्यातोर्ण्णपार्थात्र वाचिनेत्यजानतिगच्छतिसंभोगमनमित्यादिवाक्यादविलक्ष

कु॰
५४

णं बोधप्रसंगः नद्यादिशक्तिभ्रमजनकस्य नौस्थादृशावाक्यबोधयोर्वैलक्षण्यं कश्चिद्भ्यु
पैति न यामस्तिस्यागादिनामधेयेण सामस्थमनादिपदं श्रुतस्य श्राप्य प्रयुंजीत न नवतत्र
फलविशेषावच्छिन्नस्यापार्वेलक्षण्यमङ्गीक्रियते इति विलक्षणबोधोपपादितिवाच्य
लक्षण्याविलक्षणबोधजनकस्यापि श्रुतया विलक्षणबोधजननसंभवेन दृष्टांतासि
सेगास्पडवारनातन चैगम्यादिशक्तितानंजनयोर्थोपस्थितिस्य फलाविषयकान्यबो
धस्यजनकत्वाभ्यजननान नादृशोपस्थितिविदितसामग्री श्रीरेदे फलविशेष्यबोधक:
सामग्रीति वक्तव्यतेन ग्रावगमनस्यागादिपदयोः शक्तयाता विलक्षणबोधजनकते
तिवाच्यम् स्यजिगम्योरेकार्थवाचकता रूपपर्यायताविपर्यस्तता गमनादिपद
स्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्ध
तयागम्यादिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यापि प्रसिद्धेः एवं नादृशस्यस्तोग्रा
मेगच्छतिग्रामंस्यजतीत्यादितोप्यविलक्षणबोधोदयात् फलविशेषबोधकस्या
स्यागम्यादिपदजन्यनियामकतयावक्तुमशक्यत्वात् तथा चामोतस्यापि भवत्यतेतोः

विलक्षणबोधसंभवे नैकविधबोधजनतात्पर्येणानुपपत्त्या नानातादृशप्रयोगप्रसंगोऽपी
ष्ट इति चेन्नैवं कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतग्रामागमनादिपदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्या
पारे नानादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे ग्रामादितात्पर्यमेव स्वारसिकप्रयोगा
न्नियामकमस्ति पक्षे धनतात्पर्यता प्रमाणाभावात् तेन ग्रामागमनादिप्रयोगाः एवं त
ज्जिगासिप्रभृतिसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य फलविशेषपरत्वनियतं तादृशतात्पर्यमि
ति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगाः तदर्थबोधकत्वमात्रेण तत्त
दर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगानियामकं तथा सति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्या
पि पटादिबोधकतया पटेऽपि घटादिपदप्रयोगापत्तिः नापि शक्तबोधकत्वं त
थात्वे हि लक्षणयापि स्वारसिकपदप्रयोगात् शक्तिभ्रमे लक्षणाज्ञाने चोत्तरे
णाग्न्यादेर्विभागादिरूपफलविशेषितस्पन्दादिबोधकत्वाभावान्नियमो सिद्धः।
वेति तात्पर्यं ... हक्कन शक्तिभ्रमयानात् शबोधजनकत्वेपि न दोष इति: विनालक्ष
णाग्रहं भ्रमं च पीतत्वात् तादृशबोधोपायप्रभृतितेन संभवतीत्येव नियमः स्वचानां

कु. स्यार्थभ्रमेऽतिव्याप्तिरिति विभागार्थमेव पूर्वं यामनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वी
४५ यतात्पर्येणाग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगोच्चारणे तत्र श्रोतुस्तात्पर्यभ्रमेऽपि भेदेऽपि वक्तृता
त्पर्यानादित्वभ्रम एव प्रयोगसंपादनद्वारा सत्संदर्थे शाब्दबोधप्रयोजक इति न ताद
शनियामकत्वमितिः इति प्राचीनपक्षपरिष्कारप्रकारः नव्यास्तु संयोगादिरूपफ
लविशेषावच्छिन्नस्पंदानुकूलव्यापारः तज्जनकर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तच्छात्वं ।
कर्मत्वं तेनातो ग्रामादिकर्मत्वम्पूर्वदेशादौ प्रसंगः न वा स्पंदः सकर्मकत्वेन तत्फ
लस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् एवं धातोरेव फलविशेषलाभात् फलान्वयिनो द्वि
तीयादिवत्तीर्थार्थः न च कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनविरोधः तस्य कर्मणि फलनिष्ठा
धेयत्वान्वयिनि प्रकृत्यर्थतात्पर्ये तद्द्वितीयेत्यर्थकत्वात् नचैवं तस्य शक्तिग्राहक
त्वानुपपत्तिः अनादितात्पर्यग्रहसंपादकत्वेन परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात्
न च फलस्य पदार्थैकदेशतया तत्र द्वितीयार्थस्यान्वयासंभवः स्पष्टतिवैशेष्या तदे
प्रकृतेपकदेशान्वयस्वीकारात् अन्यथा गमनेन स्पंदः इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदकफ

लेस्पंदभेदानवबोधसंभवेनैतादृशप्रयोगस्यवारणायफलविशेष्यकानवबो
धेनहिविशेष्यकत्वनिर्ज्ञानजन्यफलोपस्थितिनैनहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतयाता
दृशाकारणाभावापेनथानर्थेनावच्छेदकफलेद्वितीयार्थान्वयासंभवः नचयादृश
याद्दृशपदसमभिव्याहारज्ञानात्फलविशेष्यकस्पंदभेदानवबोधः प्रसिद्धःतादृ
पदसमभिव्याहारज्ञानेनतादृशपजन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामग्र्यास्तादृशा।
न्वयबोधोत्पादप्रयोजिकमपाश्रसत्त्वेनोक्तस्थलेतदापत्तिसंभवइतिवाच्यं यत्रसम
नादिपदादेवलक्षणयाशक्तिभ्रमेणवास्पोनयेणफलोपस्थितिस्तत्रफलविशे
ष्यकस्पंदभेदानवबोधप्रसिद्ध्यागमनपदसमभिव्याहारजन्यफलोपस्थितिघ
टितसामग्र्याःफलविशेष्यकस्पंदतावच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकतयाश्रा
वश्यकत्वात्तत्रलक्षणशक्तिभ्रमाधीनबोधेपिफलविशेस्पंदभेदादिभानप्रसंगः
एवंचफलव्यापारयोःस्वप्रकारशक्तिस्वीकारपक्षेपिनातिस्तारः नथ्याविपितममंस्पंद
द्रमतेफलेशक्तिभ्रमवशात्स्पंदभेदानवबोधसंभवेनैतादृशप्रयोगापत्तेर्दोषवत्ता।

७ दिति चेन्न । संदेशे अकृत्हृतिज्ञानजन्यतत् उपस्थितेन भ्यतावच्छेदककोटौ नाष्टशो
२८ पस्थितस्य अवहितोत्तरम निवेशनमानशपकम विशिष्यतत्तन्मद प्रवेशनभावे तदेपदा
र्थोपस्थितेरेकैकविषयबोधे न प्रमाहेतुतायामवस्थापितत्वात् एकपदाधीनतद्विधे
यकशाब्दबोधे पदोत्तस्य हृतिज्ञानजन्यतत् उपस्थितेर्व्यभिचारस्य प्रकारेण तवेणवाग्ण
से भवात् एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयबोधे पिदातिविरहात्तन्म
तादृशस्य व्यभिचारासंसक्तेरिति वदंति अत्रेदं चिंतनं तु आपातमात्रस्य धात्वर्थता
यामपि सर्वोत्रपपत्तीनाम हृतत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया न धात्वर्थमनु
चितं अस्य फले द्वितीयादेः शक्त्यंतरकल्पनामपेक्षया धातोर्विशिष्टशक्तिकल्प
नस्यैवोचितमन्तत्वच भवन्मते प्राप्येयत्वे द्वितीयादेः शक्त्यंतरकल्पनीयत्वान्न देशसा पा
म्यमिति वाच्यं ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामसंयोगवति द्वितीयायाः सर्व
मतेप्रवाप्येयत्वबोधकतया द्वितीयादेः फलवाचकत्वमते प्राप्येयत्ववाचकतायाः
आवश्यकत्वात् न च द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते प्राप्येयत्वे तस्याः लक्षणैव न

त्वशक्तिरिति वाच्यं आधेयत्वं तस्मात्वं तयोः संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् संयोग
त्वाद्यवच्छिन्नेन तदवच्छिन्नेन वा शक्तिः कल्प्यतां इत्यत्र विनिगमकाभावात् अस्तु वाम
माधाराधेयत्वे लक्षणैव शक्तिः शक्तिस्तु संख्यायामेव यदि च द्वितीयादेः फलबोध
कत्वमते फलेऽपि तस्मात् लक्षणैव न तु शक्तिः संयोगादिविभागादिकप्रत्येकफला
धेयत्वसंख्यायां तत्प्रयोगप्राचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते तथापि तन्मते धा
तुजन्यस्पृष्टव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वात्कल्पनमधिके द्वितीयायाः समभिव्याहारस्य ला
घवेऽपि येन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणाया भवतां मध्यावश्यकत्वात् धात्व
र्जन्यत्वाद्यंशोपस्थितिहेतुतायाः उभयसिद्धत्वात् यदि च संस्पृष्टत्वादितद्वशक्तिग्र
माजन्यत्वादितोऽपि शुद्धव्यापारबोधः स्यात् अतिप्रसङ्ग इति मन्यते तथापि तन्मते धा
त्वर्थोद्वितीयाजन्यफलोपस्थितेः कारणतयाः कल्पनाधिक्यं तज्जन्याधेयत्वो
पस्थितिहेतुत्वकल्पनस्य चोभयस्य लाघवेनोभयमतेऽपि प्रत्येकत्वादिनिवेशेन
प्रवेशमन्यमतेऽपि हेतुकारणतायाः आधिक्ये न त्वन्मतेऽत्र ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यस्था

व्यु॰
५

नव्यादिनत शब्दबोधस्य : समानविषयकानुमित्यादिप्रतिबंधकतायां फलप्रकारतानि-
रूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन धात्वर्थजन्योपस्थितेर्निवेशनीयतया तस्मात्सादृशा-
विशेष्यताशालित्वेन व्यापारविशेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेयानंशानिवे-
शो इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सामग्रीप्रतिबंधकताधिकामवच्छेदककोटौ च प्रा-
चीनमते द्वितीयजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्यां तन्निवेशस्तु नव्यमतसिद्धतज्जन्याधेयतो-
पस्थितिनिवेशस्थलीयपर्वेतिन्नव्यमतेतादृशस्थले शाब्दबोधस्याधिकविषयतया
तात्पर्यज्ञानाधिकमप्यधिकविषयमेव शाब्दधीहेतुर्भविष्यतिवेधकसामग्र्याम
प्येतद्भविष्यतीतिगौरवं ग्रहफलस्याद्वितीयार्थत्वे मिमेराकृतिनमहीरुहमित्यादौ
महीरुहरुहतिसंयोगादेर्जन्यतासंबंधावच्छिन्नाभावएवनञर्थो वाच्यः सचवृत्ति
नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयाऽप्रसिद्धेः नव्यमते तु द्विती
यार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठाभावएवनञर्थ इति नानुपपत्तिः नच भूमिकगमनकर्योदौम।
हीरुहकर्मकगमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयत इति वाच्यं कर्तृवाचकपदासमभिव्याहृतस्य

ॐ

ऽलेतदसंभवात् न च तत्राप्याख्यातार्थीनपदार्थानुरोधेन कर्तृवाचकपदाध्याहारस्याव
श्यकत्वं पाध्याहृतपदोपस्थाप्यकर्तर्थैन्वतादृशाभावोन्वयबोधः स्यादिति वाच्यं आ
ख्यातार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयबोधस्यासंभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वात् एवं मैत्रेण नं न
महीरुहस्सेनादौ द्वितीयासमानार्थकषष्ठ्यर्थाभावबोधकतायाश्चावश्यकत्वाच्च
न हि तत्राप्याख्यातसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभावः प्रतीयत इति समम
क् अनुयोग्यनुपस्थितेः नञोऽनुयोगिविनिर्मोकेणाभावबोधकतायाः अनुभवसा
द्धत्वेन तृतीयान्तनिपातमकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोषः कः जनक
तासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति
चेन्न तादृशाभावस्य संयोगजनकताद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरूपत्वात् संयोगाद्यभ
ववादितिछन्नादतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति चेद नत्वे गौरवं दुष्परिह
न वहुविधत्वाद्येवेनेदृशगौरवस्याकिंचित्करत्वात् अत्र यत्फलस्य द्वितीयार्थत्वे तृतीयान्त
निपातमकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि दुष्टं तत्र यत्रानन्वयगुणमिश्रपादे

सु.
४८

गुणादिनिष्ठसंयोगादिरूपफलस्याः प्रसिद्ध्यादत्र कर्मत्वानुपपत्तिरिति चेन्न आ
धेयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थफले वाधेयत्वा
मानत्वे गुणेन गुणं गच्छतीत्यादावसंभवमत एवाप्रमाणत्वात् प्रसक्तवानत्राभावप्रति
योगितापगमेन गुणाभाववत्फलानुकूलसंयोगः यत्राभाववान् गुणः इत्याकारक
एवान्वयबोधः एवेत्रवृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन न
व मतेपि द्रव्यं गच्छतीत्यादौ नाभावमित्यादौ गतिविरहः तथाहि समवायसंबंधावच्छि
न्नाधेयत्वे द्वितीयार्थो वाच्यः अन्यथा कालिकादिसंबंधावच्छिन्नगमादिवृत्तिसंयो
गादिक्रमादायातिप्रसंगात्तयाचाभावादिनिरूपितत्वाविधाधेयत्वाप्रसिद्ध्यात
द्भाववाधोऽसंभवः निरूपितत्वसंबंधस्य च वृत्त्यनियामकतया समवायसंब
धावच्छिन्नाधेयतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभाववाधो
नसंभवत्येवेत्याद्दृतिसूत्रोच्यते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वे आधेयत्वसंसर्गः विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः

शुन्येवोचितं अस्तु च श्रूयते वैचित्र्येण नामार्थयोरनर्थयोरपि साक्षाद्दनवबोधस्तथा
समयतिप्रसंगस्य प्रागुपदर्शितप्रकारेणावारसंभवात् न चैनककलेलाघवानवका
शः फलेसत्वनत्रशाब्दकत्वेनसामग्रीप्रतिबंधकतायांद्वितीयादिजन्यफलोपस्थिति
यात्जन्यव्यापारोपस्थितिरितिउभयोपस्थितेसमयेत्याधातजन्यविशिष्टविषयको
पस्थितेरेकत्वानिवेशेनलाघवात् वस्तुतस्तु शाब्दबुद्धेरधिकविषयकत्वेनानः श्रु
तपदत्यादेः संसर्गानिराकरणावसरे सामग्रीप्रतिबंधकतायां लाघवस्य दर्शितत्वे द्वि
तीयादेराधेयत्वमर्थः फलावच्छिन्नव्यापारस्तु धातोरित्येवयुक्तं कर्माख्यातस्य फला
मर्थः अन्यथाग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामादेः व्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वप्र
तीत्यनुपपत्तेः याद्दृशविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः पदार्थयोर्वचनात्ताद्दृशविशेष
णविशेष्यभावापन्नयोरेवशाब्दबोधेभानसंभवात् नतुविपरीतविशेषणविशे
ष्यभावापन्नयोः यत्नफलेष्टत्वकृयातोः शक्त्यनुपगमात् श्रूयते वैचित्र्येणकर्म
त्यातत्समस्यान्यथाव्यापारस्थले व्यापारविशेषणतया भासमानस्य फलस्य कर्माख्या

शुं ८५ तस्यलेतद्विशेष्यत्वतयाभानमितितत्रप्रत्यक्षशक्तिस्वीकारेणशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंध
कतायाः विशिष्टविषयकोपस्थितिस्थलेपस्थितिद्वयकल्पनेगौरवमतएवसमादेः संसर्ग
कप्रत्ययप्रभृतिसमानार्थकतां श्रमवतामविशेषदर्शिनामपिग्रामतेनसंसर्गादि
वाक्यात्संयोगादौसंदेहभेदादन्वयबोधोत्पन्नेदर्शितानांअर्वाचानांसंयोगादिविशेष्यक
वृत्तित्वानज्ञनतदुपस्थितिवदितियावत्तथाविधान्वयसामग्र्याश्रवणतात्तद्यानुपस्था
प्यश्रापारांशेनतद्विशेषणकबोधतात्पर्यज्ञानस्यनाटकान्वयबोधेप्रतिबंधकत्वं।
कल्पनेगौरवादितियदिवफलस्यद्विधाभावंचेदनुभवविरुद्धंतदा पुनरन्वयत्वा—
फलव्यापारयोः स्वंउशक्तिद्वयमेवधातोः स्वीकरणीयमस्त्राख्यातस्याश्रयत्वमेवतत्रा
२ र्थः अधिकमग्रेस्पष्टीभविष्यतिद्वितीयायाश्चार्थेयत्नार्थकत्वेचारेतदनयताख्येणसमस्यादि
वद्वितीयायाश्रयेयोगमपातः नहिगृहेपचतीत्यादिवत्गृहंपचतीत्यादिकान्वितस्य
युक्तैमेवंधात्वर्थतावच्छेदकफलांशेश्चापेयत्नान्वयएवनाटशद्वितीयायाश्चाकोत्वा
निरूपकत्वकल्पनात्व्यापारेतदुपस्थापनायेयत्नान्वयासंभवात्समभ्यधीनायेयतो

व्या

पस्थितिसप्तमीसमभिहारज्ञानघटितार्थपदसामग्र्यास्तादृशान्वयबोधनियामक
त्वात्द्वितीयासप्तम्योः समानार्थकत्वेपितुल्यत्वाभिभेदज्ञापनायैवपृथक्सूत्रेणैवतयो
र्विधानात् अथयावत्संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्यपतधात्वर्थत्वात्धात्वर्थतावच्छेदकीभू
तफलेऽप्राधेयत्वान्पतनार्थेण भूमिंपततीतिप्रयोगापत्तिः नचद्वितीययोपस्थापि
ताधेयत्वप्रकारकफल विशेष्यकान्वयबोधेगम्यादिजन्यफलोपस्थितित्वसमभि
व्याहारघटितसामग्र्येवप्रयोजिकानतुपतधातुजन्यस्थितिघटितसामग्रीतिनाति
प्रसंगइतिवाच्यंपतनधातौनैवयत्रसंयोगावच्छिन्नगमनेलक्षणादिनोपस्थापि
तेनत्रसंयोगोद्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात्तत्राहुः धातुजन्यस्तत्संयोगावच्छिन्नसंयो
गोपस्थितेः शाब्दबोधकारणत्वेयांशवच्छेदकघटकसंयोगविषयतायामधिकरणा
नवच्छिन्नत्वंविशेषणंदेयंतथाचनादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थित्यादिघटि
तसामग्र्याएवसंयोगविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपग
मान्नातिप्रसंगः नचैवमपिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वंयासकर्मकत्वव्यवहार

चु॰ पतिं इवीर्यैतिवार्थे आश्रयावच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यव
पं॰ हारनियामकत्वात् उक्तदेशेनानवच्छिन्नमेवफलं गम्यार्थतावच्छेदकमिति गम्युप
पत्तिः अतएव ग्रामसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्य त्यजोऽर्थतया धात्वर्थताव
च्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्येतेन कर्मता ग्रामस्य यामेवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्व
विरहात् संयोगानिष्टप धात्वर्थतावच्छेदकताया आश्रयेण ग्रामेणावच्छिन्नत्वात् न चा
ग्निविशेषितसंयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वे श्रीकृतं त्यज्यहोनीमनान्वयप्रसंगः उ
द्देश्यतावच्छेदकविधेयभावे कादिनिवाद्य तत्र संयोगानिष्टायामुद्देश्यतायां विधेया
धेयतायाः समवायेनावच्छेदकतया समन्वयस्याग्नित्वस्य च विधेयतयोद्देश्यतावच्छेदक
विधेययोरैक्यानवकाशात् वस्तुतस्तु अनन्वयोपपत्तिः अत्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगासा
धारणत्वात् संस्कृतेन वह्नौ गृह्णात्यादिस्थले च विधेयकोऽशोऽधिकावगाहनात्तस्य उप
पत्तिः इत्यादेश्चाश्रयानवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदकक्रियारूपफलाश्रयत्वात् कर्मतोप
पत्तिः यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धात्वर्थविशेषांशे सामान्ये प्रकारकत्वं तत्राकि

ग्रामे वनसंयोगांशे पीतिलाग्रेर्नुहोतिकर्मतायानिर्वितितदसत् अजां ग्रामं नय
तीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारादिरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षात्प्रका
रतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मतानुपपत्त्या नीवहादेर्द्विकर्मकत्वव्याघातात् अत्र
ग्रामादेः प्रधानकर्मत्वं तत्रास्येवापितु गौणकर्मत्वमेव अत एव तादृशकर्मत्वमाख्या
तेन नाभिधीयते प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनां द्विकर्मणामित्यनुशासनादजा ग्रामं
नीयत इत्यादिकोन प्रयोग इति चेन्न हि तत्र ग्रामादेर्विवाऽप्रधानत्वे तावच्छेदकफल
शालित्वेन गौणकर्मतापत्त्या वर्त्तिर्जुहोतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति अस्मन्मते
चाश्रयानवच्छिन्नसंयोगविषयत्वशालिधात्वर्थजन्यतदुपस्थितिचोदनसामग्र्या एवं
संयोगे द्वितीयार्थान्वयबोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिः यत्र आश्रयः संयोगा
वच्छिन्नस्पन्दो नयत्यर्थः अपि तु तत्तज्जन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव अत
एव फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वात् नस्य सकर्मकत्वमिति तत्र फलस्य धात्वर्थो वृट।
कालेस्थे टप्रवृत्तस्य समर्थः । न्वयस्योपपत्तेन तथा पर्णादिनिष्ठस्पन्दस्य भूतलादेर्हातिन।

सु:
५१

यथाभूतलेपतीति प्रयोगानुपपत्तिः पर्णादिदानसंदंशस्यायं च यथाभूतलादिहृतिविषमि
ति वेत्रादिहृतात्पततीत्यत्र हस्तात्पततीत्यपि स्यात् तत्र समन्वितवाच्यापरे स[illegible]म्बन्धेन
येप्यत्र श्रुतानि वैविध्यादयः संयोगस्वरूपयात्तदर्थतावच्छेदकपदवत्तदन्वयश्चाथ इत्यदोषः
अप्येतद्भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीति प्रयोगाद्दृष्ट एव ग्रन्थ एव द्वितीयाश्रिते
त्यादिसूत्रेण नरकपतित इत्यादिस्थले द्वितीयासमासविधानमुपपद्यते यावदर्थताव
च्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थत्वयपवाश्रयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षाश्र
यिन्नद्दोतीति प्रयोगवारणाय स्वीक्रियत इति वदंति तदपि न शोभनं तथा सति भूः
म्यादिर्थोतरं कदाचित्स[illegible]मी कदाचित् द्वितीयेत्यत्र नियामकाभावप्रसंगात् व्याप
कांशे प्राप्येयत्र विवक्षायां सप्तमी फलांशेन द्विवक्षायां द्वितीये तस्मोक्तशुद्ध्याफलांश
एव स[illegible]म्यर्थान्वयस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वेन यावत्कर्मशक्यत्वादिति ग्राह्यत्वणाय थैवं दद्या
तीत्यादौ स्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलदानक्रियार्थो नर्थः तादृशस्वत्वरूपयात्तदर्थ
तावच्छेदकफलपदवद्द्वितीयार्थान्वयः उपेक्षायामतिप्रसंगवारणाय परस्वत्वनिवेशः

दौनंवनसंप्रदानस्वत्वजनककर्मपिततत्त्वसीकारपर्यंतमितिमतेत्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्या
पारत्वप्रकारिकाइच्छैवददात्यर्थः स्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्यकर्मतायथैनेप्रा
तिशृहृत्यानीत्यादौस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषोयात्यर्थः स्वत्वरूपफलेचद्वि
तीयार्थाधेयत्वान्वयः तंडुलंपचतीत्यादौरूपादिपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगोधात्वर्थ
र्थः रूपादिपरावृत्तिफलेचतंडुलादिवृत्तित्वान्वयः ओदनंपचतीत्यादौओदनपदस्य
श्रं तत्त्विक्लित्तिमत्तंडुलादौलक्षणा एवंयथाविनियाकानभुण्णमेवतंडुलंपचतीत्यादौन
डुलावयवकर्मपरमाणुष्वलक्षणाओदनंभुंक्तेइत्यादौगलाधोनयनंधात्वर्थः तच्च
गलाधःसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलोव्यापारः ताद्दशक्रियारूपफलपरओदनवृत्ति
त्वान्वयः उक्तयुक्त्यागलाधोदेशगमनकर्मत्वंश्रमसकर्मकत्वंधातूनामप्यर्थः स्वयम
स्याः गांदोग्धिपयइत्यादौद्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीयायाःकजन
न्यफलशालित्वादमदेवकर्मत्वंबोधयतिकारककारीयेणंकथ्यतेचेतिसूत्रेणयादानां
नादिभिन्नधातूनांप्रतिपाद्यत्वयितिधर्मोनत्वावच्छिन्नस्यापिकर्मसंज्ञाविधानानन्तराबोपयो

व्यु॰
५२

दोरस्थौल्यादौ धातुप्रतिपाद्यत्वापि गवादिसंबंधो न विवक्षित इत्यपि तद्वोधानवधीस इति

कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः किं तु शेषविवक्षायां षष्ठ्येवात्र धातुप्रतिपाद्यत्वं न तद्दर्थो।

तावच्छेदककोटिप्रविष्टसाध्यत्वांशे दोरस्थौल्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टमेव

द्वितीयार्थो न धात्वर्थात् तथा हि तदनुकूलव्यापारो दुह्यर्थः द्वितीयार्थः स्वजनकत्वसं।

येन तत्क्षरणान्यपि विभागः विभागश्चाथ यन्नया प्रकृतार्थशगवादेरन्वयः एवं च धात्वर्था

वच्छेदकं तत्क्षरणरूपफले प्रधानकर्मत्वमीयमानं तद्द्वितीयार्थस्वरूपस्यान्वय इति गोनि

ष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्मत्वं गौः पयो दोग्धि मैत्र

इति वाक्यार्थबोधः न च विभागो द्वितीयार्थ उपादानत्वमिति द्विवचनात्मपि अनवकाश इति

वाच्यं यावत् वृत्तिविशेष्यान्वयित्वेनो विभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात् वृत्तान्यस्मात्पतती

त्यादौ संदर्शविशेषेणो ज्ञापतञ्चवस्पर्शविभागान्वयात् वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षर

णानुकूलो व्यापारो दुह्यर्थः द्वितीयार्थश्च विभागान्वयित्वेनो वृत्तिरेव न च वं धात्वर्थतावा।

श्री च्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयत इति नाकर्षितं चेत्तस्य विषयत्वात् इति

वाच्यं यानवर्थेतावच्छेदकत्वस्य थानवृत्तिविशेष्यांशे सात्वाद्विशेषणानवरूपत्वाद्विशे
षणानवरूपत्वान् यत्र वत्तरणानुकूलव्यापारमात्रं थानवर्थेनयाविवक्षितं त्तरणाश्रौ
त्वयिविभागास्त्वविभक्तार्थेनयानत्रापादानत्वबोधिकापंचमीप्रतेनकदाचिद्गां दो
ग्धिपयः कदाचिद्गोभ्यो दोग्धिपयः इत्यत्र नानियमः अथवा गोभ्यो दोग्धिपयः इत्य
त्रापि विभागो यानवर्थेतावच्छेदककोटिप्रविष्टएवत्वाद्विभजनत्वस्यैवावधिनिरूपा
पादानत्वविवक्षायां पंचमी अथ अयनविवक्षायां चाद्वितीयावधित्वं वा अयनादस्य दे
वसंबंधविशेषः अत्र त्वरणानवयिनयं संसमवेतत्वस्याद्वितीयार्थेनान पयोमिष्टत्व
रणास्यपयोनिष्टविभागजनकत्वेपिनपयः पयो दोग्धीतिप्रयोगः परत्वविभागान
स्थितावच्छेदकावच्छिन्नापेक्षयवोध्येद्यते गोः क्षीरमित्यादौ त्वरणाजन्यविभागा
श्रयत्वं गवादिनिष्टस्य प्रथाव कर्मत्वस्यात्यानार्थे त्वीणि च यानवर्थेत्रा नवः न
घ्राव विभागावच्छिन्नत्वीय निष्टत्वरणानुकूलव्यापारजनमत्वरणानन्याविभागाश्र
येगौविद्याकारवत्वेवोधः अथवा विभागादत्वरणाश्रयापावे शुविशा कालिते शुयातोः

मा

बु.
५६

प्राक्तिश्रयं विशेष्यलाभोप्यबलात्कर्माख्यातस्थले धात्वाकांक्षावैचित्र्येणैतेषां वि
शेषणविशेष्यभाववैपरीत्यात् त्वांपास्तं समदानतजन्यविभागपर्यंतस्य धात्वर्थत्वला
भः आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः एवं च दानस्य विभागयोः नहि धाभावनम गोणकर्मस
मवायादितनुइष्यते द्वौ विभागाद्वावात्म नेपदेन केवलेन धात्वसहितेन वा विभागाव छि
न्नदानस्य आश्रयत्वस्वरूप प्रधानकर्मत्वस्य बोधनेऽपेक्षितं दामर्थो विधकर्मता बोधकता
स्याख्यातस्यानुभूयते द्वौ शतिपोविन्यादन प्रयोगाः पौर्वं गां याचते इत्यादौ स्वाह
क कदाने व्याख्यावसरे: प्रधानकर्मता बाधनिर्वाहितोयार्थे विषयत्वं धात्वर्थताव
च्छेदकदानेः त्वेति सविषयकदानादि रूपविषयोपहिते ह्यबोधकधात्वस्थले इष्ट
विषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वमतएव च टीजिज्ञासतइत्यादौ वटादेः सकलतका
र्मता ग्रथेवं यत्रतत्रविषयकं दानम प्रसिद्धं तत्र स्वरूपकर्मसमंसमीभ्याहृतधात्व
र्थदितवृचसः कायातिरितिवेत गामर्न दिद्दाते इत्यादि कस्मिन्नगुणकर्मयग्गाता
दिपकारकदर्शने वा बोधकविशेषदर्शित्वमसः इवेतिविवेचनीयं चेदमग्रेयोरवा

पदेन द्वितीयायास्तु इति वेदार्थः तस्मादानेनयः पौरवस्मात्तादशदाना श्रयत्वमे
वाप्रधानकर्मत्वं न चैवमिच्छाविशेषरूपदानमप्याश्रयत्वे कर्तृत्वमेवेति वाच्यं धात्वज
संप्रतिपत्तिविशेषीभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृरूपत्वात् अत्र च दानस्मात्तादशशक्ति
पत्तौ विवक्षारूपधात्वर्थविशेषणतानापत्तेः चैत्रेण पौरवो गां याच्यत इत्यादौ वक्तृक्रमेण
चैतन्नीक्षाविषययोः कर्मकदानाश्रयत्वस्वत्वपर्यवसानयोर्बोध्यः यद्यपि निरुक्तया ज्ञामिदे
वेति द्वितीयाविकल्पविशिष्टविभिन्नविशामिसमानाधिपदभिद्यापादानेनैव चविनार्थे तथा
याचेरुपादानमतम नर्थकतापियाचमानः शिवसदानिस्मादौ नयोर्वेर्निरूतमिता
र्थेतेनितत्तदुपादानेनत्रादिव्यापारजनकप्रकारकेच्छाधात्वर्थः इच्छायाप्रधानकर्मक
त्वाणानितद्वितीयार्थविवक्षितावयः व्यापारेवसदानितत्वानितसद्वितीयार्थस्यान्वयः
पौ तथा च स्वरूपान्विषांस्वजनक प्रकारकत्वाणेच्छाश्रयत्वरूपस्वत्वपर्यवसानबोधः संभः दुर्जरूपणा
द्वीत्यादौ देशांतरसंचारविरोधिव्यापारो धात्वर्थः संचारविरोधित्वं संचारानुत्पत्तिप्रयोज
कत्वं ततुत्पादे प्रधानकर्मणो द्वितीयार्थतानयः देशविशेषणे भेदेत्रजमिति द्वितीयांता

बु॰ र्थं व्रजप्रतियोगितान्वयः स्यात्तेनात्र जन्यत्वादावन्वयः स्वयमूहनीयः गुरुं धर्मं पृष्टा
५५ वतीतिन्यायेन जिज्ञासाबोधकत्वापत्तावेतदर्थः बोधे गुरुरूपतिनस्य जिज्ञासायां धर्मवि
षयकत्वस्यान्वयः शिष्यं धर्मं ब्रूत इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः ज्ञाने धर्मवि
षयत्वस्य शिष्ये वृत्तित्वस्यान्वयः इति तत्र चारूपतरं तथा सति यत्र जिज्ञासा विषयकं
चैत्रज्ञानेच्छया प्रश्नः तादृशशाब्दज्ञानसामग्रीबलेन मैत्रस्य शिष्यप्रश्रवेच्छकजिज्ञासाज्ञाने
न त्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य एवं चैत्रज्ञाने कृत्वा ब्रूते देवदत्त शाब्दं मैत्रस्यापि ज्ञानेन त्र मैं गु॰
त्रं ब्रूते इति प्रयोगस्यापत्तिः सा ज्ञानार्थविशेषणत्वज्ञानस्वरूपफलाश्रयत्वेन तद्या
न त्र गुर्वादीनां प्रधानकर्मतयाः प्रधाने दुहादीनामिव तु शासनविशेषेण पृच्छतेर्गु
रुर्धर्मो सहृष्टस्तेन कर्मत्वं भोषिशिष्यादुव्ययते धर्मं मिमादिष्यते चलकारादिनातत्वम
न्वामयानानुपपत्तेश्च एवं तु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रश्नहेतुर्यथोनशब्दः पृच्छेतरर्थः
ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः शाब्दं च धर्मविषयकत्वस्य शब्दस्य चाविषयत्वस्यापायस्तु बोधि
नीज्ञानस्यैवं पश्याशब्दरूपयात्वर्थाविशेषणत्वानदास्वयीभूतगुरोर्गौणकर्मता

धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मताऽजत्वस्य तानोद्देश्यकप्रकारत्वधीनशाब्दबोधः
त्वानेशिष्यत्वानि तस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः अजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामं भा
रं वहतीत्यादौ च उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धात्वर्थः त
त्र क्रियारूपफले अजाभारादिवृत्तित्वान्वयः संयोगरूपफले च ग्रामादिवृत्तित्वस्यान्व
यः नीयतेऽजा ग्रामं उह्यते भारो ग्रामं इत्यादौ तु तत्संयोगावच्छिन्नक्रियारूपफले
कर्माख्यातार्थः तेन च धात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासंबंधेन तस्य चाश्रयतासंबं
धेनाजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वयः ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोग एव एवं चै
त्रीयवृत्तिजन्यो यः संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलो व्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानु
कूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोधः निवृत्कारकान्वितविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वयनिय
मात् प्रत्ययोपस्थाप्यसंयोगे कथं ग्रामभेदवृत्तित्वान्वयः इति वाच्यं भूतले घटः इत्यादौ
घटादिपदार्थैकदेशे पार्थिवत्वानुमितेः तादृशनियमासिद्धेः यस्तु वायवेऽवच्छेदकताव
च्छेदकतावच्छेदकतयाभासमाने संयोग एव तदन्वयः फलव्यापारयोः पृथक्श

कु० किमतेर्वाश्रयंतत्वेवात्मनेवात्मनेपदार्थं उत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपफलात

५५ घविशेष्यतयाश्राश्रयत्वविशेषणतयावान्वेतितदेकदेशसंयोगएवग्राह्यइदिह

तिवात्वयः चैत्रीएवव्यापाराकृष्यतेत्यर्थःयत्कृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्तिसंयोगा

नुकूलक्रियाश्रयत्वभनजादिविग्याकारकोबोधः तानानुकूलशब्दस्वट्वंनिरूपय

तीत्यादौधातोरर्थः तादृशाविशिष्टकार्यमेकदेशतानांशाश्रायेयतान्वयबोधेचत

द्वितीयायाः साकांक्षतास्वीक्रियतेऽपितुविषयतयान्वयबोधएवेति शिष्येद्वेष।

निरूपयतीत्यादिर्नप्रयोगः यमथातर्थो ज्ञानमेवतदनुकूलव्यापारश्चणिजर्थ

इतितदसत्तथातोश्रुरायंतर्कनतयाभ्रार्थएवणिचोविधानातभ्रमस्यानिरूपयती

त्यस्यज्ञापयतीत्यादिसमशीलतयाशिष्यंज्ञापयतनीत्यादिवतशिष्यंनिरूपयती।

तिप्रयोगास्यदुर्वारत्वात भ्रजोग्रामंयापयतिशिष्यंशास्त्रंज्ञापयतिञात्मानमंभो

वृत्ति जयजमानेमंत्रंपाठयतिवटंजयतिनाशयतीत्यादौणिचप्रत्ययप्रकृतिभूततथाव।

र्थकत्वावकाजादिपदोत्तरद्वितीयायायाश्रुत्वभक्तसाधारणंकर्तृत्वमेवार्थः गतिबु